

ЭРДЭМ

СОЁЛЫН ЖИМЭЭР
THE CULTURAL WAY

ШИНЖИЛГЭЭ

Эрхэлсэн: Э.Итгэл

ISSN: 2791-1446

© Sodon Soyod Publishing, Mongolia

СОЁЛЫН ЖИМЭЭР
THE CULTURAL WAY

ISSN: 2791-1446

БОТЬ X (№2)

Редакцын зөвлөл:

Доктор (Sc.D)	Д.Бадамдорж	(Монгол)
Доктор (Ph.D)	Л.Чулуунбаатар	(Монгол)
Доктор (Ph.D)	Л.Хурцбаатар	(Герман)
Доктор (Ph.D)	Цолмон	(БНХАУ)
Доктор (Ph.D)	Бао Ургаацэцэг	(БНХАУ)
Доктор (Ph.D)	Н.Мягмар	(Монгол)
Доктор (Ph.D)	Л.Хасбаатар	(БНХАУ)
Доктор (Ph.D)	Б.Болд	(Япон)
Доктор (Ph.D)	Залгаабаяр	(БНХАУ)

“СОЁЛЫН ЖИМЭЭР” Соёл Судлалын Төвийн

Эрдэм шинжилгээний редакцын зөвшөөрлөөр хэвлэх, улирал тутмын сэтгүүл

Улаанбаатар 2024

ISSN: 2791-1446

© Sodon Soyod Publishing, Mongolia

СОЁЛЫН ЖИМЭЭР
THE CULTURAL WAY

ISSN: 2791-1446

VOLUME X

Editorial board:

Doctor (Sc.D)	Badamdorj. D	(MGL)
Doctor (Ph.D)	Chuluunbaatar. L	(MGL)
Doctor (Ph.D)	Qurčabaatar. L	(GER)
Doctor (Ph.D)	Tsolmon	(PRC)
Doctor (Ph.D)	Bao Urgaatsetseg	(PRC)
Doctor (Ph.D)	Myagmar. N	(MGL)
Doctor (Ph.D)	Qasbaatar. L	(PRC)
Doctor (Ph.D)	Bold. B	(JAP)
Doctor (Ph.D)	Zalgaabayar	(PRC)

Edited by: Itgel. E

THE CULTURAL WAY
CENTER FOR CULTURAL STUDIES
Printed with permission of editorial board
a quarterly journal of research
Ulaanbaatar 2024

ISSN: 2791-1446

© Sodon Soyod Publishing, Mongolia

СОЁЛЫН ЖИМЭЭР THE CULTURAL WAY

ГАРЧИГ

1. Л.Чулуунбаатар ӨВӨР МОНГОЛ ДАХЬ КИРИЛЛ ҮСГИЙН СУРГАЛТ.....	1
2. Жао Хашэнь Гаова ЯПОН ХЭЛНИЙ ОЛОН УТГАТ ҮЙЛ ҮГ “上がる” -ИЙН УТГЫН ӨРГӨЖЛИЙН ТАНИН МЭДЭХҮЙН СУДАЛГАА.....	13
3. Залгаахүү МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГСИЙГ ХЭРХЭН АЙМАГЛАХ БА УХАГДАХУУНЧЛАХ ТУХАЙ ХАРЬЦУУЛАН ШИНЖЛЭХ НЬ.....	20
4. Эрдэнэ, Лю Чүньши ЛУВСАНДАНЗАНЫ “АЛТАН ТОВЧ” ДАХЬ БУРХНЫ ШАШНЫ НӨЛӨӨ ТУСГАЛЫГ ШИНЖЛЭХ НЬ.....	29
5. Аруухан ХӨХНУУРЫН ЧУУЛГАНЫ ЦААЗЫН БИЧИГ ХИЙГЭЭД САЙН ҮГТ ЭРДЭНИЙН САН НЭРТ ШАСТИР-ТАЙ ТОХИРОЛЦОХ ХЭСГИЙН ҮСГИЙН БИЧЛЭГИЙГ ХАРЬЦУУЛАН ШИНЖЛЭХ НЬ.....	39
6. Гоёонч ДУЛААНЫ ӨГҮҮЛЛЭГ ДЭХ “ЗОЛИОСНЫ ХОНЬ 替罪羊” ГЭХ УР ЗАГВАРЫН ТАЙЛАЛ.....	50
7. Уяхан ИЛ ХАНЫ ХАТДЫН “injū”-ИЙН ТУХАЙ.....	59
8. Бао Линлин ЧИНГИС ХААНЫ ХУУЛИЙН СҮВЭГЧЛЭЛ ХИЙГЭЭД СУДАЛГААНЫ ШИНЭ ХАЙЛТ.....	74

СОЁЛЫН ЖИМЭЭР THE CULTURAL WAY

CONTENT

1. Chuluunbaatar. L
Cyrillic training in Inner Mongolia
2. Zhao Hashen Gaowa
A cognitive study on the semantic expansion of the Japanese polysemous verb “上がる”
3. Zalagahu
A comparative analysis of how to predict and conceptualize Mongolian words
4. Liu Chunxi
Analyzing the influence of religion on The Lu. Altan tobči
5. Aruhan
Comparative analysis of the transcripts of the words in agreement between the two sources
6. Goyonchi
An interpretation of the scapegoat concept
7. Uyihan
About the "injū" of Il khanate queens
8. Bao Lingling
Genghis Khan legal analysis and new research

СОЁЛЫН ЖИМЭЭР THE CULTURAL WAY

ЭРХЛЭН ХЭВЛҮҮЛЭГЧИЙН ҮГ

Энэ удаагийн дугаарт Монголын Үндэсний Их Сургууль, Өвөр Монголын Их Сургууль - Монгол Судлалын Дээд Сургууль, Хаалган хот дахь Удирдлагын Сургууль, Хө Тао Дээд Сургууль зэрэг эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын эрдэмтэн багш, докторант, магистрантуудын өгүүллүүд багтав. Эрдэм шинжилгээний үйл хэргийг чин сэтгэлээсээ дэмжин, зөвлөгөө шүүмжээ харамгүй хайрладаг номын садан, нөхөддөө машид талархлаа. Аливаа судалгааны ажил бүхнийг хүч хөдөлмөр, хөрөнгө санхүүгүйгээр төсөөлөхийн аргагүй билээ. Тус дугаарыг хэвлүүлэхэд онцгойлон дэмжлэг үзүүлсэн судалгааны төвийн нийт гишүүддээ чин сэтгэлийн талархал дэвшүүлье.

Эрдэнэхуягийн Итгэл

2024 оны 5 сарын 30

НОМЫН ЦАГААН БУЯН ДЭЛГЭРЭХ БОЛТУГАЙ

ISSN: 2791-1446

© Sodon Soyod Publishing, Mongolia

ӨВӨР МОНГОЛ ДАХЬ КИРИЛЛ ҮСГИЙН СУРГАЛТ

Л.Чулуунбаатар*

Дэлхий дахинаа багцаа тоогоор 10 сая орчим монголоор ярьдаг монгол үндэстэн оршин амьдарч байна хэмээдэг. 2015 онд Монгол улсын засгийн газар хүн амынхаа тоог 3 сая болсоныг албан ёсоор зарлан тунхагласан билээ.¹ 2010 оны байдлаар ӨМӨЗО-нд 4.5 сая монгол үндэстэн, Хөх нуур, Шинжааны монголчуудыг нийлүүлээд 5 сая гаруй монгол үндэстэн байна.² 1932 он хүртэл нийт монгол үндэстнүүд бүгд монгол бичгийн хэлтэй байсан бөгөөд 1936 оноос Буриад, Халимагууд кирилл үсэгт, 1941 оноос Монгол улсын монголчууд кирилл бичигт шилжин орж, БНХАУ-ын өвөрмонголчууд монгол бичигтэйгээ үлдэж, Шинжааны монголчууд тод бичгээ 1988 онд монгол бичиг болгон сольсон билээ. Энэ нь Өвөрмонголын соёл боловсрол, утга урлагаас суралцах, Шинжааны монголчууд ерөнхий боловсролын сургуулиа төгсгөөд шууд ӨМӨЗО-ны их, дээд сургуулиудад шууд орж суралцахад нь амар хялбар болсон байдаг. Гэвч 1970 он хүртэл монголчууд монгол бичиг, кирилл, тод үсгийн гурван хэлбэр хэрэглэж, гурван улсад хуваагдан амьдарч байсны улмаас 12 саланга хэл аялгуунд хуваагдан аялгууны зөрөө үлэмж их болсон байна. Монгол бичиг бол мянга гаруй жил монгол үндэстнүүд бичиг соёлдоо хэрэглэж, монгол хэлний салшгүй нэгэн амин сүнс болсоны хувьд Монгол улсын монголчууд 1980-аад оны сүүлээс монгол бичгээ сурч эзэмших, улмаар төрийн бичиг болгохыг эрмэлзсээр байгаа боловч 70 гаруй жил кирилл бичгээр сурч, бичиж, уншин дадал, хэрэгцээгээ болгон ирсэн тул Монгол улсын хүн амын дийлэнх нь монгол бичгийн бичлэгийн зөрүү, хоёр бичгийн дүрмийн зөрүү зэргээс болоод сурахад тохиолдох бэрхшээлд зориг шантран төрийн бичгээ болгох шийдвэр ихээхэн саармагжин бүдгэрсээр байна. Үүний улмаас Монгол улсаас ерөнхий болосролын дунд сургууль төгсөөд юм уу магистер докторын

* Монгол Улсын Үндэсний Их Сургуулийн профессор

¹ https://newmedee.blogspot.com/2015/01/3_21.html

² https://mn.wikipedia.org/wiki/Өвөр_Монголын...

THE CULTURAL WAY

сургалтад ӨМ-ийн Их, Дээд сургуульд суралцахаар одогсод заавал нэг жил монгол бичиг сурах хэрэгтэй болж сургалтын хугацаа уртасахад хүрдэг. Монгол улс монгол бичигтэй байсан бол илүү нэг жилийн хугацаа шаардагдах хэрэгцээгүй болохсон билээ. Гэхдээ энэ 70 гаруй жилийн хугацаанд кирилл бичиг Монгол улсын соёл боловсрол, шинжлэх ухааныг хөгжүүлэх, цэцэглүүлэх гол зэвсэг болсоны хувьд дэлхий дахины монголчууд Монгол улсын монгол хэл соёл, шинжлэх ухааны ололтоос сурах судлах хүсэл эрмээлзэлийн бичиг болсоор ирсэн билээ. БНХАУ байгуулагдсаны дараа ӨМӨЗО-ны өвөрмонголчууд 1952-1954 оны хооронд БНМАУ-ын монголчуудтайгаа адил бичигтэй болж хэл соёлоо адилаар хөгжүүлэхийг эрмэлзэн кирилл бичиг сурах хөдөлгөөн өрнүүлж эхэлсэн байдаг юм. Гэвч кирилл бичгийн зөв бичих дүрмийн цэгцгүй байдал хийгээд Хятадын засгийн газрын шийдвэрийн дагуу монгол бичгээ хэвээр үргэлжлүүлэн хэрэглэж, одоо болтол соёл боловсролоо хөгжүүлсээр байна. Орчин үед Монгол улс болон БНХАУ-ын хооронд хамтын ажиллагааны өргөн хэмжээний түншлэл бий болж, бүх талын стратегийн түншлэлийн гэрээ байгуулсаны улмаас улс хоорондын гадаад харилцаа, хил гааль, ажил хэрэг, бизнесийн үйл хэрэгт монгол бичиг, кирилл бичгийн боловсролтой хүний хэрэгцээ нэн их шаардлагатай болсон байна. Тийм болохоор БНХАУ-ын Төвийн үндэстний дээд сургууль болон ӨМИС-ийн МСДС-иудад 2011 оноос Кирилл бичгийн тусгай анги байгуулан кирилл, монгол бичгийн мэргэжилтэн бэлтгэх ажлыг хүч тавин хэрэгжүүлж байна. Цаашлавал Хөлөн буйрын Их сургуульд кирилл үсэг сурах анги байгуулах зэргээр хүрээгээ тэлж байна. Кирилл бичиг нь орчин цагийн монгол хэлний ярианы хэлэнд суурилж, ихэнх тохиолдолд бичлэг дуудлага адил байхын улмаас өвөрмонголчууд кирилл бичиг сурахад монгол улсын монголчууд монгол бичиг сурахаас арай бага саад тогтортой учирч байна. Тэдэнд кирилл бичиг хурдан сурахад сайн давуу тал бас байна. Үүнд:

1. Адилхан монгол хэлтэй монгол үндэстэн болохоор
2. Монгол улсаас гадна байгаа монголчуудын хувьд Монгол улс бол дэлхийн

бусад улс орны адил тусгаар тогтносон, хэл соёлоо хадгалж яваа, монгол үндэстний цөм улс болохын хувьд

THE CULTURAL WAY

3. Монгол улсын соёл боловсролоос сурч эзэмших чин хүсэлтэйн улмаас

4. Нэгэнт кирилл бичгийн ангийг сонгон орж суралцаж байгаагийн улмаас сайн

кирилл бичигтэн болж, ажлын байртай болох хүсэл эрмэлзлэлээс

5. Монгол улс болон БНХАУ хоёр бүх талын түншдэдийн гэрээ байгуулж, улс

төр, эдийн засаг, гадаад худалдааны гэрээ хэлэлцээр, хамтын ажиллагааны олон талын үйл хэрэг өргөжин дэлгэрч байгаагийн улмаас харилцан тодорхой ойлголцох, нэр томъёог зөв ухаарч тэмдэглэх зэрэг өргөн хэрэглээ шаардагдах болсоноос

Гэхдээ л олон зууны турш монгол бичгээ хэлнийхээ амин сүнс болгон хэрэглэсээр ирсэн тул хурдан хийгээд алдаа мадаггүй сурахад зарим нэг бэрхшээл тохиолдсоор байна. Үүнд дараах хэдэн зүйл ажиглагдаж байна.

1. Монгол бичиг, кирилл бичиг хоёрын бичлэгийн зөрүүгээс.

Энэ нь монгол

бичиг дээрээс доош уналтын зарчмаар ихэнх үсгийг товчлон, хүний амнаас гарсан болгоныг маш хурдан бичиж болдог бол кирилл бичиг зүүнээс баруунш хэвтээ байдлаар товчлон бичилгүй хурдцын хувьд удаан бичдэгээс шалтгаалж байна. Төгсөх ангийн оюутнууд ч гэсэн юм бол монгол бичгээрээ бичихийг илүүд үзэх нь бий. Нэгэнт дадаж хэвшсэн, гарт орсон бичгээрээ бичих нь амар байдаг бололтой. 1941 онд Монгол улс кирилл бичигт шилжээд төр засгийн олон байгууллагуудад шинэ бичигт сургах курс, дамжаа байгуулахад монгол бичигтэй ахмад нам, төрийн албан хаагчид юм бол монгол бичгээрээ бичих нь нэн элбэг байдаг байсан нь дээрхтэй агаар нэгэн буй.

2. Монгол бичиг, кирилл бичгийн зөв бичих дүрмийн зөрөөтэй байдлаас. Энэ

нь монгол бичигт урт эгшигийн систем байхгүй хийгээд орчин цагийн монгол хэлэнд урт эгшигийг давхар эгшгээр тэмдэглэдэг шалтгаанаас болж баатар хэмээн бичих үгийг *bagatur* хэмээн монгол бичгээр бичдэгийн улмаас батар юм уу багатар хэмээн бичих нь нь олонтоо. Кирилл бичиг үсэг бичлэг болоод хэлзүйн үзэгдлийг тэмдэглэх будлиан дагуулсан 124 дүрмээс бүтдэг бол монгол бичиг олон зууны турш сонгодог монгол бичиг болтлоо хөгжин, шалгаралаар зохицон гарч, хэвшиж тогтсон 60 орчим дүрэмтэй. Үүнээс болоод кирилл бичгийг сайн суртлаа зөв бичгийн дүрмийн алдаа маш их хийдэг. Нэрт монгол судлаач өвөрмонгол эрдэмтэд алдаатай бичих бөгөөд 20 жил Монгол улсад ажиллаж, амьдарсан өвөрмонгол эрдэмтэн ч алдаатай бичих нь

THE CULTURAL WAY

бий. Манай Монгол улсын олон нийтийн мэдээллийн хэрэгсэлүүд, төрийн байгууллагуудын албан хаагчид зөв бичих дүрмээ хайхрахгүй алдаатай бичиж байгаа болохоор тэд ч бас аргагүй юмуу даа. Монгол улсын хэлний хууль гараад 2 жил болж байгаа боловч нэгэн мөр болохгүй дур дураараа бичих явдал үргэлжилсээр л байна.

3. Баримжаа авианы ялгаанаас. Монгол улсад халх аялгууг утга зохиолын

хэлний баримжаа авиа болгосон бол ӨМӨЗО-нд цахар аялгууг баримжаа авиа болгодог. Халх аялгуунд ч, ц, ж, з хэмээх дөрвөн гийгүүлэгч авиа буй бол цахар аялгуунд ч болон ж байхын улмаас *цас* хэмээх бичихийг *час*, *сайн байцгаана* уу хэмээхийг *сайн байчгаана* уу хэмээн бичих нь түгээмэл. Ярихдаа ч ингэж ярьдаг билээ.

4. Нутгийн аялгууны зөрөөнөөс. Монгол улсад халх, ойрод, буриад хэмээн 3

том аялгуу, олон дэд аман аялгуу байдаг хэдий ч утга зохиолын хэлэндээ уусан хэвшиж, нутгийн аялгууны үгс нь нэгэнт үгсийн сандаа шингэн хэвшсэн байдаг. Харин өвөрмонголын нутгийн аялгуу нь цахар, ордос, харчин хорчин баарин хэмээх 3 том аялгууд голлон хуваагдах хэдий ч ихээхэн нөлөөтэй жирим мэтийн олон салбар аман аялгуу байх хийгээд монгол бичиг аль ч нутгийн аялгуунд зохицож дундын гүүр болж байдгийн улмаас нутгийн аялгуугаараа бичих тохиолдол элбэг байна. Кирилл бичгээр *болохгүй байна* хэмээхийг тунлио буюу жирим аялгуугаар *болхулаа* хэмээн бичих нь бий. Монгол бичигт эгшиг гийгүүлэгч сөөлжин орох зарчимтайн улмаас “*болно*” хэмээн кириллээр бичдэг үгийг “*болно*” хэмээн бичих нь түгээмэл.

5. Кирилл бичигт тийн ялгалын нөхцөлийг залгаж бичдэг бол монгол бичигт

саланги бичдэг хийгээд монгол бичигт цөөн тооны тогтсон нөхцөл байдаг бол кирилл бичигт эр, эм, эрс хүйсийг дагуулах мөртөө бас зөрчдөг олон тооны тийн ялгалын нөхцөлтой байдгийн улмаас голдуу эм хүйсийн нөхцөл залгах нь элбэг байдаг. Манай монголчууд ч гэсэн энэ алдааг хийж байх нь телевизийн зар сурталчилгаа болон хувь хүмүүсийн бичиг хэрэгт харагдаж байдаг. 2005 оны үед академич Д.Төмөртоогоо нарын боловсруулсан кирилл бичгийн дүрмийн шинэ төсөл энэ саад бэрхшээлийг арилгаж маш цэгцтэй болсон боловч нийгэм хүлээж аваагүйн улмаас хэрэгжээгүй билээ. Тэр цагт энэ төслийг Монгол улсад сурч байсан өвөрмонголчуудад танилцуулахад ийм байвал бидэнд кирилл сурахад ихээхэн амар байх юм байна хэмээн сайшааж байсан билээ. Монгол бичигт үг нөхцөл хоёрыг тодорхой ялгаж саланги бичдэг бол кирилл бичигт хамт бичдэгийн улмаас нөхцөлийг саланги бичих явдал нилээд буй.

THE CULTURAL WAY

6. Я-гийн төрлийн үсгийн дүрэмийг хэдий сайн тайлбарлавч өвөрмонголчуудад маш ойлгомжгүй байдаг. Ямаа хэмээх үгийг монгол бичигт *itaga*: хэмээн байх тул има юмуу имаа хэмээн бичих нь элбэг.

7. Нэр томъёо, үгсийн сангийн зөрөө нилээд бий болж байна. Энэ нь бичвэр

уншиж ойлгоход саад болдог учраас заавал тайлбарлан ойлгуулах, орчуулж хэлэх шаардлага гардаг. Ялангуяа хил, гааль, гадаад худалдаа, орчин үеийн техник технологийн нэр томъёо хятадаас орчуулан авсан байх хийгээд энгийн зарим хэллэг ч орчуулгаар дамжсан байх нь бий. Гүйцэж түрүүлэх гэхийг *тэрэг давах* гэх мэтээр.

Кадар-боловсон хүчин

Нэр мэдүүлэх-бүртгүүлэх

Албан гэр- оффис, албан газар

Зарах-хэрэглэх, ашиглах

Зэрвэсхэн бороо- түр зуурын бороо

3 дэсийн салхи- 3 метр секунд салхи

Тунгалагшина-цэлмэг байна

Тунгалаг- цэлмэг

Зах дэлгүүр-зах зээл

Цагаан ногоо- байцаа

Шалган байцаах-шалгах

Түм- мянга

Дөхөм болох-амар болох

Цахилгаан цэнэг-цахилгаанаар ажиллах

Нийтийн унаа-автобус

Өөртөө засах орон-автономит эрхтэй орон

Динхуа-ярьдаг утас

Динхуа даанаа-утасдах

Динхуадах-утасдах

Амтат идээний соёлын найр-жимс болоод цагаан идээний үзэсгэлэн

Амрыг хамгаалах- аюулыг хамгаалах

Интернет сүлжээний худалдаа- интенетийн худалдаа

Өвчин зовлонтой-өвчтэй

Цахилгаан шат түгжрэл үүсэх-цахилгаан шат гацах

Их хэвчээний-их хэмжээний

Үрэгдсэн баатарчууд-амь эрсдсэн баатрууд, нас барсан баатрууд

Ардын баатарчууд-ардын баатрууд

Аюулгүй үйлдвэрлэлийн ажиллагаа- аюулгүй ажиллах

Гүн далайд-далайн гүнд

Георгийн холбоо-гүрж

Дүрс шингээлт-бичлэг, видео бичлэг

THE CULTURAL WAY

Гарагийн дуу-долоо хоногийн дуу
Алтан медаль тоссон-алтан медаль авсан, хүртсэн
Олон улсын анхаарлыг олох- олон улсын анхаарал татах
Машин тэрэг- машин
Охин хүн-эмэгтэй хүн
Тусгай боловсрол- тусгай мэргэжил
Ил тод байцаалт хийх- ил тод шалгалт хийх
Намын шүүжий- намын дарга
Гадаадад оруулалт гаргалт- экспорт хийх
Зах дэлгүүрийн аж ахуй- зах зээлийн нийгэм
Нарийлаг ажил-нарийн ажил
Сонин мэдээний дамжуулах нэвтрүүлэг- мэдээ нэвтрүүлэх
Нийгмийн бэл- улсын мөнгө
Ардын урлагт бахтай- ардын урлагт дуртай
Хуралд зааж гаргаснаар-хурлын тогтоолд зааснаар
Тэтгэмжийн мөнгө гардах-тэтгэмжийн мөнгө авах
Бичиг үзүүлэх-ном сургах
Ухаагуулах хэлтэс-ухуулах хэлтэс
Ардын дууг шингээх-ардын дууг магнитфонд бичиж авах
Дэлгэн борлуулалт- үзэсгэлэн худалдаа
Газар шинжилгээний алба-палентлогийн судалгааны алба
Хулгайлж сонсох-сэм сонсох
Хавсруулах учир байна уу?-танд юугаар туслах вэ?
Оvloх хэрэггүй-хуурах хэрэггүй
Зоогдох-уулзах, ярилцах
Халуун тогооны газрыг ноцоох-халуун тогооны газрыг галлах
Японд өчиж өнгөрсөн-японд очиж үзсэн
Чалчина уу чи-дэмий ярина уу чи
Хатан минь-эхнэр минь
Охин биеэ зүгээр хүнд өгөх-охин биеэ эзэмдүүлэх
Пял-таваг
Түрээсний машин-такси
Шингээлтийн машин-магнитфон
Нанчий халахгүй-пар халахгүй
Охорхон хугацаанд- богино хугацаанд
Күнс байгуулах-компани байгуулах
Баярлан угтана-баяртай хүлээн авна
Урвуулга хийх-хуйвалдаан хийх
Самуурлыг арилгах-будлианыг арилгах
Олноороо-бүгдээрээ
Баярын чимээ-сайхан мэдээ
Дээр дуугаар хэлэх- чанга ярих

Дөгөм байлгах- амар байлгах
Бийр-үзэг
Арвин ярихгүй-их ярихгүй
Мотор-мотоцикль
Төрөгдөл-бодол
Гэртээ номхон суу-гэртээ тайван суу
Дулааны хамгаалалт-хөөсөнцөр хавтан
Хөхүүр-хөөрөг
Хөөрөг-гүүр
Дэвсгэр-гудас
Соргог цэцэг-хүндэтгэлийн цэцэг
Сүрчиг-үнэртэй ус
Судлын зүү-судас тариа
Талагаар- талаар
Хал үзэж амьдарах-бэрхшээл үзэж амьдарах
Тэргэнд гар-машинд суу
Нам жим бол-читээгүй бол
Бүх улсын хэвчээнд-бүх улсын хэмжээнд
Орондоо орох-суудалдаа суух
Ерөөл чинь тогтох болтугай- ерөөл бат оршиг
Би тэрнийг тооно- би түүнд хайртай
Аав суух-аав болох
Битпоны-Битховены
Мизард-Моцарт
Умбал-ач хүү, ач охин
Биеэн байцаалгах- шинжилгээ хийлгэх
Усны үлгэр-усны дээж
Чулуун тос-нефть
Насан баяр-насны ой
Улс гүрний омогшил-улс гүрний бахархал
Хойшдын жам мөр- хойшдын зам мөр
Тос нэмэх газар-шатахуун түгээх газар
Дэмий ханамжгүй-тийм их ханамжтай биш
Асуудлаа тусгах- асуудлаа тавих
Гүн далайгаас авсан чулуун дэгдээхэй- сувд
Алгадах бөмбөг-гар бөмбөг
Сүүдэр- гэрэл зураг
Мөрлөх-дугаарлах, очерлох
Пин пан тоглох-теннис тоглох
Сүрчих ам-цацах ам
Будаа идэх-хоол идэх
Дийлнэ биз-чадна биз

THE CULTURAL WAY

Хавсрахаар ирэх-туслахаар ирэх
Эргүүлэн пайз-эргэлддэг реклам
Эрээлэх хэрэггүй-санаа зовох хэрэггүй
Гарагийн нэгэн-даваа гараг
Гарагийн хоёрон-мягмар гараг
Гарагийн гурван-лхагва гараг
Гарагийн дөрвөн-пүрэв гараг
Гарагийн таван-баасан гараг
Гарагийн зургаан-бямба гараг
Гарагийн долоон-ням гараг
Дивиди таваг-сиди
Дотор гүн суугдах-санаанд тод үлдэх
Бэл оруулах- хөрөнгө оруулах
Учиртай юу-яриатай юу
Наадах-тоглох
Эм юүлэх-эм уух
Өндөр дунд-дунд сургууль
Дээд дунд- ахлах сургууль
Умбалтын уралдаан- усан сэлэлтийн уралдаан
Улаан дэн-улаан гэрэл
Хүчирдэл авчрах-бэрхшээл учрах
Нөхөр-эхнэр
Үйлс босгох-хувиараа ажил эрхлэх
Замдаа хэрсүүл-замдаа болгоомжил
Охор фильм-богино хэмжээний кино
Дөгөмхөн ярих- товч ярих
Үйлс босгох- хувиараа ажил эрхлэх
Озоороосоо-язгуураасаа (урад болон шинэ баргад озоор хэмээн ярьдаг
нь язгуур гэсэн утгатай байна.)
Олон улсын холбоот байгууллага-НҮБ
Тэрэг давах-гүйцэж түрүүлэх
Ураг унагах-үр зулбах
Ураг булаах-үр хөндүүлэх
Асар-өндөр байшин
Хүүхэд авах-хүүхэдтэй болох
Гороо тат-дураа тат
Бие цэвэрлэнэ- бие засах
Цус цагаарах өвчин- цусны өвчин
Хувинчир-амиа бодсон
Хорсох- үзэн ядах
Гээгний хавчуур-үсний хавчуур
Санаа амар бай- бүү зов

THE CULTURAL WAY

Талагаар амьдрах-дэмий амьдрах, ашиггүй амьдрах
Ижилсэж дийлэх-зохицох, тохирох
Хүсэн зөгнөх- ерөөх
Төрсөн өдрийг бэлэглэе-төрсөн өдрийн баяр хүргэе
Нэхэмжил-хөө
Дайны олзлогсод одоогоор мөрлө-олзлогсод жагса
Барууншаа тэгшил-баруун тийш зэрэгц
Мэдүүлье- илтгье
Чанга шийтгэнэ- хатуу шийтгэнэ
Амар түвшнийг хамгаалах- амь насыг хамгаалах
Хамгийн бага үрэгдлээр-хамгийн бага хохирлоор
Төв үнэнчээр хэлэх- чин үнэнээр хэлэх
Эв хамт намын кадр-коммунист намын боловсон хүчин
Илбэ гаргах- илбэ үзүүлэх
Овордох-их зан гаргах
Сайн гэтэх- сайн тагнах, заншлах
Хурдан өнхөр-хурдан зайл
Хавсрах-туслах
Үнэ мөнөөр нь тушаах-үнэн мөнөөр нь хэлэх
Та нарын нүд нь чихэн дээрээ гарчихаж- та нар үнэнийг мэдэхгүй байна
Нүүрийн арьс чинь яагаад ийм зузаан юм-Нүүрээ яагаад ширэлчихсэн юм
Миний хэрэгт гар дүрэхгүй бай- миний хэрэгт оролцохгүй бай
Хүүхэд өшгилж байна- хүүхэд хөдөлж байна
Гар уран байна-уран гартай байна
Тэрэг хөрвөх-машин онхолдох
Тийрэлтэт сум-пуужин
Биеэн сул тавь-тайвшир
Ном хаялцааны багийн гишүүд- эрдэмийн зөвлөлийн гишүүд
Номын дүү-доод оны оюутан
Хундага мөргүүлье-хундага тулгая
Архины дагуул үг-хундагны үг
Гамбай-ёроолы нь гаргая
Голдлог болгох-ерөнхий агуулга болгох
Нийгмийн байцаалт-анкетийн асуулт
Соёлын хир хэмжээ-боловсролын төвшин
Анх зэргийн дунд сургууль-6-9-р анги
Өндөр зэргийн дунд сургууль- 10-12-р анги
Анх зэргийн бага сургууль-1-6-р анги
Дээд хугацаа-Намраас өвлийн хичээлийн хугацаа
Доод хугацаа-Хавраас зун хүртлэх хугацаа
Сурлага төгсөх ёслол-хонхны баяр

Ураг эрхлэгч-хуримын хөтлөгч

Эр эм болсныг нийтлэнэ- эхнэр нөхөр болсныг зарлана

Миний хэлсэн онолоо биш үү-Миний хэлсэн үнэн биш үү

Би дотроо тоотой-би дотроо бодолтой

Тамирын ордон –биеийн тамирын заал, танхим

Осолдлоо-уучлаарай³

8. Бас бусад шалтгаан хийгээд хүрээлэн байгаа тухайн улсын албан ёсны хятад

хэлний нөлөөлөл ч буй.

Иймийн тул дараах хэдэн дүгнэлт гарч байгаа юм. Үүнд:

1. Эдгээр бэрхшээлт шалтгааныг хэл шинжлэлийн үүднээс судлан гаргаж,

кирилл үсэг суралцагсдын бэрхшээлийг арилгах тайлбартай гарын авлага гаргах шаардлагатай байгаа юм. Энэ нь гаднын монголчуудыг кирилл үсэг сурах дөт зам болохоос гадна Монгол улсын соёл боловсролоос суралцах, биднийгээ ойлгох, нягтрах дөт зам болох талтай.

2. Нэг монгол үндэстэн байтлаа хоёр өөр бичигтэйн улмаас хэлний зүй тогтлын

ихээхэн зөрөө гардаг нь Монгол улсын монголчууд орчин цагийн монгол хэлний хэлзүйн зөв бичих дүрмээ монгол хэлний зүй тогтолд зохицуулан засан сайжруулах хэрэгтэй гэдгийг бас сануулж байгаа юм.

3. Нөгөө талаар Монгол улсаас гадна суугаа дийлэнх олон монголчуудаа бодож

эртнээс авхуулаад одоо болтол хэл, соёлын гүүр болж байгаа монгол бичгээ төрийн бичиг болгож авахыг Монгол улсын монголчуудад сануулж байгаа ч хэрэг юм. Изриаль улс 1000 гаруй жилийн өмнө аль эрт Соломон хааны үед хэрэглэж байсан еврет бичиг болоод хэлээ улсын албан ёсных болгож дэлхий дахины еврейчүүдийг хэл, соёл, боловсролоор нь нэгтгэн ойрх дорнотод баавгайлж байгааг бид бүхэн бэлээхэн мэдэх билээ.

4. Мөн тэрчлэн бид бүхэн өөрсдийгөө Чингисийн монгол хэмээн цээж дэлдэх

мөртөө Чингисийн үр сад болох гадна суугаа монголчуудаа харь улсын, гаднын хүн хүн хэмээн өөчлөн ялангуяа хилийн цаана суугаа өвөрмонголчуудаа хужаа хэмээн гадуурчлах нь зүй бусын хэрэг бөгөөд аль социализмын үеийн гаднын нөлөөтэй хагалан бутаргах үзлийг таягдан хаяж, еврей үндэстний нэгэн адил нийт монгол үндэстний

³ Л.Чулуунбаатарын хувийн цуглуулгаас

THE CULTURAL WAY

хэмжээгээр сэтгэж, омогшиж явбал таарах мэт мунхаглан бодно би. Тэрчлэн Монгол улсын албан ёсны анкет дээр байдаг яс үндэс гэсэн хагалан бутаргах асуултыг үндэстэн гэсэн асуултаар сольж, монгол гэж хариулдаг болгомоор байгаа юм. Бусад улс орных ч тийм л байдаг билээ.

5. Бичиг үсэг хэл соёлтой холбоотой дээрх асуудлуудыг шийдвэрлэвэл

монголчууд тамын тогооноос гарч, монгол үндэстнүүд хэл, соёлоороо ойртон нягтарч Монгол улсын хөгжил цэцэглэлтэд нэгэн мөрний хүчит урсгал болох бусуу. Энэ хурлын сэдэв ч ийм билээ. Бүтэн жил кирилл бичигт суралцсан өвөрмонгол оюутны сэтгэгдлийг жишээ болгон хавсаргав.

 Соёлчүүдэд

Миний багш

Кирилл дээр сурна гэж сэтгэж ядан байсан дийл. Нэн таашаан багшаа харъя гэж манай их бодомт байсан юм.

Анх багшаа харла. Сэтгэлд ясан эелдэг санагдах би. Хархад тэлхэн эхрэнгүй санагдах би. Францй нэгдүгээр тэнхэл гээр багшийн тэлхий ойгохгүй арга дарагдан, яахаа мэтэхгүй гэвч байсан. Сүлээр нь багш ч диг нарот ойгооме, үг тэлэх үедээ амаан эрэнж, дигны сайхан харгалсан байна. Дараагч нь диг харгалзан хавсаргалсан, нэг нэгнэг нэгэнгээ улам ойгоох болв.

Би үүдгээ монгол тэлхийн багшааг бусад тийн сайн багштай үерэхгүй л болсон гэж бодомт байсан. Төвс би амаар бас нэгэн сайн багштай үерсан тийн сүтэй сайхан дийл багшаа би үнэн сэтгэлээс тене: Хэзээ ч мартахагүй! Өргөн гэлээр

нэгдүгийн нь дийэрнэ. ийм багштай үерсандна омогшино!

THE CULTURAL WAY

ABSTRACT

There are approximately 10 million Mongols in the world. The population of Mongolia reached 3 million as of 2015. There are around 5 million Mongols in Inner Mongolia of China; some of them live in Gansu and Xinjiang. Today Cyrillic alphabet is used as an official writing system in Mongolia while Mongol script is still used in Inner Mongolia. Since 1990 there have been efforts to reintroduce the traditional Mongol script as an official letter but this attempt came to nothing. The Mongols, who are living outside Mongolia, want to study Cyrillic. Since 2010 Cyrillic script has been started teaching for the students of some universities in China. The bilateral relations between Mongolia and the People's Republic of China have been expanding on all sides. While teaching Cyrillic at university students, they face some difficulties regarding to orthography of two scripts.

НОМ ЗҮЙ

1. Буянтогтох, Нутгийн аялгууны шинжлэл, ӨМАХХ, 2007
2. Ц.Норжин, Баримжаа авиа-Цахар аман аялгуу, ӨМАХХ, 2001
3. Сэцэн, Монгол хэлний нутгийн аялгууны шинжлэл, ТҮИСХХ, 200
4. Л.Чулуунбаатар, Бичиг үсэг болон орчуулгын тухай өгүүлүүд, УБ., 2015
5. Л.Чулуунбаатар, Нүүдэлчин монголчуудын бичиг үсгийн соёл, УБ., 2011
6. Ц.Шагдарсүрэн, Эх хэлээ эвдэхгүй юмсан, УБ., 2010
7. Энэ бол Өвөр Монголын Өөртөө Засах орон, Таван тивийн нийтлэл хэвлэлийн хороо, 2007
8. https://newmedee.blogspot.com/2015/01/3_21.html
9. https://mn.wikipedia.org/wiki/Өвөр_Монголын...

ЯПОН ХЭЛНИЙ ОЛОН УТГАТ ҮЙЛ ҮГ “上がる” -ИЙН УТГЫН
ӨРГӨЖЛИЙН ТАНИН МЭДЭХҮЙН СУДАЛГАА

Жао Хашэнь Гаова*

ХУРААНГУЙ

Японы “上がる” үйл үг нь “өсөх, дээшлэх, дээшлэх” гэсэн утгатай бөгөөд янз бүрийн утга, хэрэглээтэй нийтлэг нэр томъёо юм. Энэхүү бүтээл нь түүний олон утгын баялаг үзэгдлийг онцолж, танин мэдэхүйн үйл явцыг түүний янз бүрийн утга, тэдгээрийн харилцан уялдаа холбоог судлах замаар шинжлэх болно. Танин мэдэхүйн хэл шинжлэлийн онолын хүрээ нь энэхүү шинжилгээг удирдан чиглүүлдэг. ‘上がる’ гэх үгийн утга хоорондын уялдаа холбоог тодорхой харж болно. Энэхүү холболтыг прототип, дүрслэлийн схем, метафор, метоними зэрэг танин мэдэхүйн механизмаар тайлбарладаг. “上がる” гэдэг үгийн олон утгыг ойлгох нь япон хэл сурах чадвар, ойлголтыг сайжруулахад тусалдаг. Түлхүүр үгс: *Олон утгат үйл үг, сайжруулалт, танин мэдэхүйн хэл шинжлэл, танин мэдэхүйн үгсийн сан*

* Чи Фөн ДээД Сургуулийн багш, Хэл шинжлэлийн ухааны доктор

关于日语多义动词“上がる”语义扩张的认知研究

赵哈申高娃*

(赤峰学院 内蒙古自治区 赤峰市 024000)

摘要:“上がる”是日语中一个常见的自动词，其基本意义为“上升、登、升起”。然而，在实际应用中，这个词汇具有多种意义和用法，形成了丰富的多义现象。本文以认知语言学为理论指导，通过分析上がる的各个义项及其之间的内在联系，探讨其词义认知过程。研究发现，“上がる”一词的各个义项之间存在明显的关联性，可通过原型、意象图式、隐喻、转喻等认知机制相互衍生。掌握“上がる”的多义性有助于提高日语学习者的语言运用能力和理解水平。

关键词:多义动词；上がる；认知语言学；词义认知

一. 引言

日语作为一种复杂的语言系统，其中蕴含着丰富的语义变化和词汇多义性现象。多义动词作为日语词汇中的重要组成部分，其语义的多样性和灵活性为语言交流提供了广阔的空间。其中，“上がる”作为一个典型的多义动词，其语义在不同语境下展现出多种不同的解释和用法，这种现象引起了语言学界的广泛关注。“上がる”这一动词在日语中具有基本含义，即描述物体从低处向高处的移动或状态的改变。然而，随着语言的不断发展和运用，其语义逐渐扩展至更广泛的领域，涵盖了地位的提升、精神的振奋、情绪的高涨等多种抽象概念。这种语义扩张的过程并非简单的词义衍生，而是涉及到认知机制、语境因素以及语言使用者的心理过程等多个层面的复杂交互。因此，从认知的角度出发，对“上がる”的语义扩张进行研究具有重要的理论意义和实践价值。首先，通过对该动词的语义变化进行深入剖析，我们可

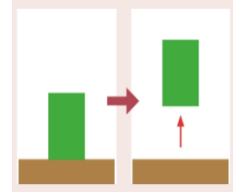
*赵哈申高娃(1981.9)，女，蒙古族，内蒙古扎鲁特旗人，赤峰学院外国语学院讲师，语言学博士，研究方向为契丹文字、日语语言文学。

以更好地理解人类语言的认知结构和信息处理机制。其次，这种研究有助于揭示语言发展和演变的规律，为语言学理论的完善提供实证支持。此外，对于语言教学和翻译实践来说，掌握多义动词的语义扩张规律也有助于提高语言运用的准确性和灵活性。

一、“上がる”基本意义及意象图式

“上がる”基本意义为人/动物（整个身体）按照自己的意愿移动（从一个地方到另一个地方）到更高的地方。人/动物（整个身体）通过倾斜路径向高处移动。这个动词所引发的意象图式在人们的认知中构建了一个基本的空间方向感，即向上。这种空间方向感是理解“上がる”语义扩张的基础。

例如：

- (1) 山手線のホームに上がる。（登上山手线站台。）¹
- (2) 老人はゆっくりと階段を上がっていった。（老人漫漫地上楼梯。）

语义（1）（2）表示“上がる”的基本意义，语义（1）表示向上移动，语义（2）表示人的整个身体通过倾斜路径向高处移动。

二、语义扩张的路径与认知机制

多义现象是语言中的一种普遍现象，它反映了人类认知的复杂性和灵活性。在日语中，“上がる”作为一个多义动词，其意义的扩展是通过认知机制中的隐喻、转喻等方式实现的。隐喻是基于事物之间的相似性进行的意义映射，而转喻则是基于事物之间的相关性进行的意义转换。这些认知机制使得“上がる”的意义能够从一个领域扩展到另一个领域，从而形成了丰富的多义网络。

（一）物理领域的扩张：

从“上升、起来”的基本含义出发，“上がる”首先扩展到物理领域的其他相关概念。例如，它可以用来描述物体的升起、移动、站立或者价格的上涨等。这些扩张都围绕着“向上”这一核心意象进行，是对基本含义的直接延伸。

例如：

¹ 本文例句出处为 <https://verbhandbook.ninjal.ac.jp/headwords/agaru/>。基本動詞ハンドブック。

- (3) メインホールに国旗があがった。(国旗升上主杆了。)
- (4) 川の水位が上がった。(河水上涨了。)
- (5) どうぞおあがりください。(请上来。)
- (6) 石油の値段があがっている。(石油价格在上涨。)

语义(3)表示物体整体移动到更高的位置(如空中)(从而更容易被看到)。语义(4)表示人(整个身体)从水下移动到没有水的地方。语义(5)表示人们从房子外面走到房子里面。语义(6)表示与某个参考点(时间点)相比,(所感知到的)数量增加了。以上例句表示“上がる”的中心意义的延伸含义。

(二) 抽象领域的扩张:

随着语言的发展和使用,“上がる”的语义进一步扩展到抽象领域。它可以表示地位的提升、精神的振奋、情绪的高涨等。这种扩张是基于人们对“上升”这一动作的隐喻理解,将物理空间的变化映射到社会、心理等抽象领域。

例如:

- (7) 知事の政策に、県民から抗議の声があがった。(知事政策遭到了该县人民的抗议。)
- (8) いつのまにか、成績があがった。(不知不觉中成绩上来了。)
- (9) 娘が中学校にあがった。(我的女儿开始上中学了。)
- (10) 田中さんがあがっているのがわかった。(能感觉到田中在紧张。)

语义(7)表示相当多的人对吸引他们的事物产生意见。语义(8)表示水平/标准更高。语义(9)表示新加入(更高的)教育机构。语义(10)表示人们将自己置于非常环境中,无法保持冷静。根据以上例句发现“上がる”这一词的意义从基本意义延伸到了物理领域的相关意义,再隐喻到精神层面、社会地位、心理活动等更深层次的扩张意义。

三、意象图式的转变与强调焦点

在语义扩张的过程中,意象图式的转变和强调焦点也起到了重要作用。例如,当“上がる”用于描述地位提升时,人们更关注的是结果状态,即达到更高的位置;而当用于描述情绪的高涨时,人们则更关注过程的连续性,即情绪从低落到高涨的变化过程。

(11) 大捜査によって、ようやく犯人があがった。(经过大搜捕，终于找到了罪犯。)

(12) 彼は仕事が上がると、電車にのって球場に向かった。(下班后，他乘火车去了体育场。)

(13) 旅費が思ったより安くあがった。(旅费比预期的要便宜。)

(14) ようやく雨があがった。(雨终于停了。)

(15) 環境問題や温暖化の問題が話題としてあがった。(环境问题和全球变暖成为讨论的话题。)

(16) 田中さんは、今回の企画が成功し、一段と評価があがった。

(该项目的成功进一步提高了田中先生的声誉。)

语义(11)表示找到了要找的人/物。语义(12)表示工作或其他活动完成(在工作一段时间后)。语义(13)表示费用控制在一定范围内。语义(14)表示完成、終了，雨停。语义(15)表示将人和物置于吸引注意力的环境或条件中。语义(16)表示地位、评价的提高。根据以上句子发现“上がる”的扩展意义深入到人们关注结果状态、情绪高涨、地位的提高等领域。

四、多义性的形成与认知处理

“上がる”的多义性是通过语境的特定化和语言的规约化形成的。在不同的语境中，“上がる”与不同的名词、副词等搭配使用，形成了丰富的语义表达。同时，人们在理解和使用这个词时，会根据具体的语境和背景知识，进行认知处理，选择合适的语义解释。

(17) 惯用句：

株が上がる。表示“更高的声誉/知名度”之意。

例如：今度のプロジェクトでの活躍で、彼の社内での株があがった。(他在即将到来的项目上的工作提高了他在公司内部中的地位。)

頭があがらない：表示“觉得亏欠对方，将自己置于从属地位”之义。

例如：私のミスをたびたび救ってくれた部長には、頭があがらない。(我不能把我的头归功于我的经理，他经常把我从错误中解救出来。)

(18) 复合动词：与其他动词结合构成新的动词，丰富了语义含义。

例如：あがり切る(进入)、あがりこむ(走进)、舞いあがる

(飞翔)、立ちあがる(起立)、飛びあがる(跳起来)、盛りあがる(涌上来)等很多。

(18) 复合名词:

例如: 立ちあがり(站立)、出来あがり(做成)、跳ねあがり(跳起)、成りあがり(暴富)、繰りあがり(提前)、盛りあがり(涌上)、つま先あがり(漫坡路) 起き上がりこぼし(不倒翁)等。

四、结论

本文通过对日语多义动词“上がる”意义扩展的认知研究,我们可以发现其意义扩展的机制和规律。隐喻和转喻等认知机制在词义扩展中发挥着重要作用,使得“上がる”能够从一个领域扩展到另一个领域,形成了丰富的多义网络。同时,认知因素和语境也对词义的理解和解释产生着重要影响。因此,我们需要运用认知语言学的理论和方法,深入探究日语词汇的多义现象和语义复杂性,以更好地理解 and 运用日语。

今后的研究可以进一步探讨“上がる”与其他相关词汇的关联和差异,以及在不同语境下的具体用法和表达效果。此外,还可以结合语料库等实证研究方法,对“上がる”在实际语言使用中的多义现象进行定量分析和描述。这些研究将有助于我们更深入地理解日语词汇的语义特点和变化规律,为日语教学和翻译实践提供有益的参考和借鉴。

参考文献:

- [1] 侯占彩.《日语词汇与词汇教学研究:语言·文化·认知·对比》[M].九州出版社,2022(5).
- [2] 刘钦.关于日语多义动词“切る”语义扩张的认知研究[J].《外语教研》,2019(9),67-68.
- [3] [美]威廉·克罗夫特、[英]D.艾伦·克鲁斯.《认知语言学》[M].商务印书馆,2022(5).
- [4] 项往.关于日语多义动词“飛ぶ”语义扩张的认知研究[J].《科教论坛》,2018(7),40、60.

[5] 张晓涛. 《基于认知规律的汉字教学研究》[M]. 汉字文化, 2008 (6).

[6] <https://verbhandbook.ninjal.ac.jp/headwords/agaru/>. 基本

動詞ハンドブック。

ABSTRACT

The Japanese verb ‘上がる’, meaning "to rise, to ascend, to rise," is a common term with various meanings and uses. This paper focuses on the rich phenomenon of its multiple meanings, analyzing the cognitive process through an examination of its various meanings and their interconnections. The theoretical framework of cognitive linguistics guides this analysis. The interconnection between the meanings of the word ‘上がる’ can be clearly observed. This connection is explained by cognitive mechanisms like prototype, imagery schema, metaphor, and metonymy. Understanding the multiple meanings of ‘上がる’ can help Japanese learners enhance their language skills and comprehension.

Keywords: *polysemous verbs; upgaru; cognitive linguistics; lexical cognition*

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ҮГСИЙГ ХЭРХЭН АЙМАГЛАХ БА УХАГДАХУУНЧЛАХ
ТУХАЙ ХАРЬЦУУЛАН ШИНЖЛЭХ НЬ

Залгаахүү*

ХУРААНГУЙ

Тус өгүүлэлд улсын дотоод гадаадын “орчин, одоо цагийн монгол хэл”-ний төлөөлөх чанартай хоёр ном бүтээлийг сонгон, үгсийг аймаглах зарчим, үгсийн аймгийн ухагдахуун гэх хэдэн талаас харьцуулан судалж, үгсийн аймгийн судалгаанд лавлалт болгохыг зорьсон юм.

Түлхүүр үгс: *Үгсийг аймаглах зарчим, үгсийн аймгийн ангилал, ухагдахуун*

Үгсийн аймгийн тухай судлал бол хэл зүйн судлалын нэгэн чухал аймаг болох бөгөөд тухайн судалгааны ажил нь маш эртнээс эхэлсэн юм. Адил бус цаг үе, адил бус улсын монгол судлаач үгсийн аймгийн тухай адил бус үзэлтэй байдаг. Ш.Лувсанданзаны “Орчин цагийн монгол хэл” ба Түмэнжаргалын “Одоо үеийн монгол хэл”-ийг дөхөм харьцуулан, хоёр бүтээлийн үгсийг аймаглах зарчим, үгсийн аймгийн ангилал, үгсийн аймгийн ухагдахууныг хураангуйлахаар дамжин монгол хэлний урт хугацааны үгсийн аймаглах асуудалд шинэ үзэл танилтыг олгоно. Тодорхойлолт: Бүтээлийг нэрийг товчилжээ. Ш.Лувсанданзаны найруулсан “Орчин цагийн монгол хэл”, ӨМАХХ., 1982.12 3-р хэвийг товчлоод “Орчин” ба ① гэнэ. Түмэнжаргалын найруулсан “Одоо үеийн монгол хэл”, ӨМИСХХ., 2018.8 1-р хэвийг товчлоод “Одоо” ба ② гэнэ.

Нэг. Үгсийг аймаглах зарчим

Аливаа нэгэн хэлний үгсийг ангилан аймаглах тухай асуудлыг тод болгохын тулд юуны өмнө үгсийг ямар ямар зарчмаар ангилж болохыг тодруулах хэрэгтэй. Хэлний үгсийг аймаглах баримжаа болгодог зарчмыг

* Өвөр Монгол Их Сургуулийн Монгол Судлалын Дээд Сургуулийн магистрант

үгсийг аймаглах зарчим гэнэ. Үгсийг аймаглах зарчмын тухай харьцуулж үзвэл дараах мэт.

“Орчин”: Үгсийг аймаглахад хэл зүй, хийсвэр утгынх нь шинжээр үндэс баримжаа болгодог. Хэл зүйн шинжийг дотор нь үг зүйн шинж, өгүүлбэр зүйн шинж гэж ялгаж болно. Өөрөөр хэлбэл үг зүйн шинж, өгүүлбэр зүйн шинж, үгийн хийсвэр утгын шинжээр үндсэн зарчим болгох болно. Үг бүрт ногдсон тодорхой утга гэж байдаг. Үгсийн тус тусын тодорхой утгатай, нэг үгийн тодорхой утгатай, нэг үгийн тодорхой утгыг нөгөө үгэнд тулган ногдуулж болохгүй. Үгсийн ерөнхий, хийсвэр утга нь үг тус бүрийн бодит утгаас ялгаатай, хэлэлцэгч этгээдэд шууд анхаарагдахгүй боловч уг үгсийн тодорхой бодит утгаар дамжиж илэрнэ.

Үг зүйн шинж нь хэл зүйн утгыг илтгэх янз бүрийн дагавар, өөрөөр хэлбэл үг хувилгах олон зүйлийн дагавар, жич нэг үгнээс өөр шинэ үг үүсгэх янз бүрийн үг бүтээх дагаварын зүйлээр илэрнэ. Жишээлбэл, монгол хэлний нэр үгсийн үндсэн шинж нь олон тоо, тийн ялгалаар хувилах, хамаатуулахын дагавар авахаар илэрнэ. Энэ мэтээр монгол хэлний үгсийг аймаглахад үг зүйн шинж нь үлэмж тодорхой баримжаа болно.

Өгүүлбэр зүйн шинж нь үг бүр өгүүлбэрт хэрэглэгдэхдээ цөм адилгүй, зарим үг гол төлөв өгүүлэгдэхүүн тусагдахуун болж зарим үг өгүүлэхүүн, зарим үг тодотгол болох буюу зарим үг өгүүлбэрийн биеэ даасан гишүүн болдоггүй, жич янз бүрийн үг холбож утга илрүүлэхэд зарим үг нөгөө үгтэйгээ холбогдож илэрнэ. Өгүүлбэрийн зүйн шинж нь үгсийг аймаглахад анхаарвал зохих зүйлийн нэг бөгөөд заримдаа чухал баримжаа болно.

“Одоо”: Үгсийн аймаг гэдэг нь үгсийн утга зүй, үг зүйн хувирал ба өгүүлбэрт гүйцэтгэх үүрэг үйлдлийн талаарх ямар нэгэн хэмжээгээр ерөнхийлөгдсөн онцлог бүхий үгсийн бүлгийг хэлнэ. Ангилж хэлбэл үгсийн утгын тал, үг зүйн шинжээр өгүүлбэрт гүйцэтгэх үүрэг үйлдэл зэрэг гурван талаас аймаглана. Утга зүйн зарчим нь хэлэн дэх үгсийг утгын ерөнхий шинжээр нь аймаглах зарчим болно. Жишээлбэл, “уул, ус, халуун, зургаа, дээр, хойно, би, алцаг алцаг” зэрэг үгс нь үгийн сангийн бодит утгатай бөгөөд утга нь өсөд ондоо байдгаар тус тус ялгарна.

THE CULTURAL WAY

Үг зүйн зарчим нь хэлэн дэх үгсийг үг зүйн хувилалынх нь ерөнхий шинжээр нь аймаглах зарчмыг хэлнэ. Жишээлбэл зарим үгс нь тоо, тийн ялгал, хамаатуулах зэрэг үг зүйн хувилалтай байхад, нөгөө бүлэг үгс нь хэв, байдал, төлөв, цаг, бие, тэмдэг үйл, нөхцөл үйл зэрэг үг зүйн хувилалтай байдаг. Өгүүлбэр зүйн зарчим нь хэлэн дэх үгсийг өгүүлбэрт гүйцэтгэх үүрэг үйлдлийнх нь ерөнхий шинжээр нь аймаглах зарчим болно.

Иймээс аливаа нэг хэлний үгсийг аймаглахад үг зүйн, өгүүлбэр зүй, үгийн хийсвэр шинж нь харилцан адилгүй баримжаа болж болно. Жишээлбэл, үг зүйн утга, хэлбэр их баялаг хэлэнд үгсийг нь аймаглахад үг зүйн шинж голлож, тийм биш хэлэнд нөгөө хоёр шинж нь чухал байж болно. Гэвч хэлний үгсийг ангилахад дан ганц үг зүйнх нь шинжээр буюу өгүүлбэр зүйн шинжээр ангилж үл болох нь мэдээж хэрэг. Үүгээр үл барм нэг хэлний үгсийг аймаглахад ч энэ гурван шинж тэмдэг нь үгийн аймаг бүрт харилцан адилгүй хэрэглэгдэж болно. Жишээлбэл, монгол хэлний үгсийг аймаглахад нэр үг, үйл үгийн аймгийг ерөнхийдөө бараг дан ганц үг зүйнх нь шинжээр ялгаж болно. Гэтэл бодит нэр, тэмдэг нэр хоёрыг ялгахад үг зүйнх нь шинжээс гадна өгүүлбэр зүйнх нь шинж, хийсвэр утгыг нь харгалзах хэрэгтэй.

Хоёр адил бус үгсийг аймаглах зарчмаас болж, адил бусын үгсийн аймгийн ангилал бий болжээ. Орчин-д үзэхээр бодит үг, тэмдгийн нэр, тооны нэр, төлөөний нэр, үйл үг, дайвар үг, дагавар үг, сул үг, холбоос, аялга үг зэрэг арван аймаг байдаг. Эдгээр арван аймгийн үгсийг дотор нь бас голлох үгс, туслах үгс гэж хоёр бүлэгт хувааж болно. Үүнд үгийн тусгай утга, хэл зүйн утгатай бөгөөд өгүүлбэрийн аль нэгэн гишүүн болж чаддаг үгсийг голлох үгс гэнэ. Монгол хэлний ийм голлох үгс нь: бодит нэр, тэмдгийн нэр, тооны нэр, төлөөний үг, үйл үг, дайвар үг болно. Ерөнхийдөө дан ганц хэл зүйн утгатай бөгөөд өгүүлбэрийн дотор үгсийн хоорондын харьцааг заах буюу эсвэл нөгөө үгэнд нэмэлт утга оруулах үгсийг туслах үгс гэнэ. Монгол хэлний ийм туслах үгс нь дагавар үг, сул үг, холбоос болно.

Одоо-д үзэхээр бодит үг, хийсвэр үг, аялга үг гэж гурван их үндсэн аймагт ангилж болно. Бодит үг гэдэг нь үгийн сангийн утгатай, үг зүйн төгс хувилалтай бөгөөд өгүүлбэрт биеэ даасан гишүүн болж чадах үгсийг хэлнэ. Монгол хэлний бодит үгэнд нэр үг ба үйл үг багтана. Нэр үгэнд

THE CULTURAL WAY

жинхэнэ нэр, тэмдэг нэр, тооны нэр, төлөөний нэр, цаг орны нэр багтдаг. Монгол хэлний үйл үг, холбох үйл үг, төлөөний үйл үг, нэр үгийн хэлбэрт үйл үг зэрэг багтана. Монгол хэлний хийсвэр үгэнд дайвар үг, дагавар үг, сул үг, холбох үг зэрэг багтана.

Хоёр. Үгсийн аймгийн ухагдахуун

Үгсийн аймгийг хэрхэн аймаглах, ухагдахуунчлахад эрдэмэт адил бус үзэлтэй байдаг. Доор хоёр бүтээлийн үгсийн аймгийн ухагдахууныг харьцуулан шинжлэе.

Бодит нэр/бодит үг: ① Бодит нэр нь юм, үзэгдлийг бодитой, хийсвэр гэж ялгахгүйгээр юм болгон ухааж нэрлэх нэг аймаг үгсийг хэлнэ. Хүний зүйлд хэн?, бусад амьтай, амьгүй зүйлд юу? гэж асуухад хариулах үгс байдаг. Үүнд ерийн нэр, тусгай нэр гэж хоёр хуваан, ерийн нэрийн зүйлд тодорхой нэр, хийсвэр нэр багтана. ② Бодит үг гэдэг нь үгийн сангийн утгатай, үг зүйн төгс хувилалтай бөгөөд өгүүлбэрт биеэ даасан гишүүн болж чадах үгсийг хэлнэ. Монгол хэлний бодит үгэнд нэр үг ба үйл үг багтана.

Тэмдгийн нэр/тэмдэг нэр: ① тэмдгийн нэр нь хүн юм, үзэгдлийн бэлгэ тэмдэг хийгээд үйлийн байдлыг заах бүлэг үгсийг хэлнэ. Тэмдгийн нэр нь ямар?, яаж? гэж асуухад хариулах үгс байдаг. Утгын талаас авч үзвэл “хөх, улаан, цагаан” гэх мэт өнгийн нэрс, “сайн, муу, хуучин” гэх мэт чанарын нэрс, “их, өндөр, нам” гэх мэт хэмжээ байдлын нэрс, “товгор, гурвалжин, дөрвөлжин” гэх мэт овор байдлын нэрс зэрэг байдаг. Монгол хэлний тэмдгийн нэрийг үндсэн тэмдгийн нэр, үүсмэл тэмдгийн нэр гэж хувааж болно. Ямар ч тусгай дагаваргүй “сайн, муу” гэх мэтийн үгсийг үндсэн тэмдэг нэр гэнэ. Үг зүйн аргаар янз бүрийн дагавар залгах буюу хоёр өөр үг, хоршин холбож бүтээсэн тэмдгийн нэрийг үүсмэл тэмдгийн нэр гэнэ. ② тэмдэг нэр нь хүн амьтан, хэрэг бодис, юмс үзэгдлийн шинж чанар, онцлог, бэлгэ тэмдэг, өнгө зүс, дүр байдал буюу үйл байдлын онцлог шинж, эсвэл хэргийн юмны хоорондох харьцааны онцлогийг заан илтгэсэн үгсийг хэлнэ. Ямар?, яаж? гэсэн асуултанд хариулагдана. Монгол хэлний тэмдэг нэрийг түүний утгынх нь хийсвэр шинж ба хэл зүйн онцлогийг нь үндэслэн чанар тэмдэг нэр ба харьцаа тэмдэг нэр гэж хуваана.

THE CULTURAL WAY

Тооны нэр: ① тооны нэр гэдэг нь хүн, юм, үзэгдлийн тоо, дэс дараа, жич үйлийн хэдэн удаа болсон зэргийг заасан үгсийг хэлнэ. Тооны нэр нь хэд?, хэддүгээр?, хэдүүл?, хэд хэд?, хэд орчим?, хэдэн удаа? гэж асуухад хариулах үгс байдаг. Тооны нэрийг дотор нь бас үндсэн тооны нэр, дэс тооны нэр, хам тооны нэр, түгээмэл буюу тойм тооны нэр, дахих тооны нэр, хязгаарласан тооны нэр зэрэг багтана. Үндсэн тооны үгэнд янз бүрийн дагавар залгаж янз бүрийн тооны нэр үүсгэнэ. ② тооны нэр нь хүн амьтан, хэрэг бодис, юмс үзэгдэл ба үйл хөдөлгөөний тоо хэмжээ, дэс дугаар, бүхэл бутархай жич хийсвэр тооны ухагдахууныг заасан нэр үгийг хэлнэ. Хэд?, хэдий?, хичнээн?, хэдүүл?, хэддүгээр?, хэд орчим?, хэдний хэд?, хэд хэдээр? гэх мэтийн асуултанд хариулагдана. Тооны нэрийг түүний хэл зүйн утга хэлбэрийг нь үндэслэн, үндсэн тооны нэр, дэс тооны нэр, хам тооны нэр, тойм тооны нэр, бутархай тооны нэр, түгээмэл тооны нэр гэж хуваана.

Төлөөний үг/төлөөний нэр: ① төлөөний үг бол өгүүлбэрт бодит үг, тэмдгийн нэр, тооны нэр, дайвар үг, үйл үгийг төлөөний хэмээх үгсийг нийтэд нь хэлнэ. Төлөөний үгсийг утгын талаар авч үзвэл бусад аймгийн үгсийн адил ямар юм буюу үйлийг заан нэрлэдэггүй, зөвхөн заан хэлдэг ажээ. Энэ учраас төлөөний үгийн зүйл нь ямар нэгэн ухагдахууныг зааж чаддаггүй. Төлөөний үгийг дотроо биеийн төлөөний үг, заах төлөөний үг, асуух төлөөний үг, тодорхойгүй төлөөний үг, ялгах төлөөний үг, өөрийн төлөөний үг гэж ангилж болно. ② төлөөний нэр бол хүн амьтан хэрэг бодис, юмс үзэгдэл хийгээд үүний бэлгэ тэмдэг, шинж чанар, онцлог, тоо хэмжээ жич үйл байдлын орших болох цагийг төлөөлөн заах, эсвэл ялган заах, хавтгайруулан заах буюу давтан заах үгс болно. Төлөөний нэрийг утгыг нь үндэслэн биеийн төлөөний нэр, зөөх төлөөний нэр, асуух төлөөний нэр, ялгах төлөөний нэр, хураах төлөөний нэр, тодорхойгүй төлөөний нэр, өөрийн төлөөний нэр гэж ангилна.

Үйл үг: ① үйл үг бол цаг, хэв, байдал, төлвийн хэлбэрээр үйл байдлыг заан илрүүлэх үгсийг хэлнэ. Монгол хэлний үйл үгийн олон хэлбэрийг цагийг заах хэлбэр, захирах хүсэх хэлбэр, нөхцөл үйлийн хэлбэр, үйлт нэрийн хэлбэр гэж дөрвөн үндсэн хэлбэрт хуваан үзэж болно. Энэ дөрвөн үндсэн хэлбэр нь ерөнхий хийсвэр утга ба өгүүлбэрт хэрэглэгдэх шинж байдлаараа тус тусдаа өвөрмөц онцлогтой аж. Үүнээс гадна дутмаг үйл гэж монгол бичгийн “а” ба “бү” хоёр мөхсөн язгуураас

THE CULTURAL WAY

үүсгэсэн үйл үгийн нэлээд хэлбэр байдаг. Энэ “а” ба “бү” мөхсөн язгуурт хоёр үйл үг нь үйл үгийн янз бүрийн хувилалаар бүрэн хувилдаггүй тул дурдсан хоёр үйл үгийг дутмаг үйл үг гэнэ. ② үйл үг гэдэг нь үйл хөдөлгөөн, байдал зэргийг явцын хувьд заан илтгэдэг, төлөв, цаг, бие, хэв, байдал зэрэг айн хувилалтай, өгүүлбэрт голдуу биеэ дааж өгүүлэхүүн гишүүн болдог үгсийг хэлнэ. Монгол хэлний үйл үгийг холбох үйл үг, төлөөний үйл үг, нэр үгийн хэлбэрт үйл үг зэрэг багтана.

Дайвар үг: ① дайвар үг бол үйл байдлын болсон буюу болох орон, цаг, мөн яаж болсон буюу болох байдал, хэр хэмжээг заасан бүлэг үгсийг хэлнэ. Дайвар үг нь хаана?, хаагуур?, хааш?, хаанаас?, хэзээ?, хэзээнээс?, яаж? аль хэр гэх мэтийн асуудалд ногдоно. Дайвар үг нь үг зүйнхээ шинж тийн ялгалаар огт үл хувилах буюу заримдаг хувилах үгс байдаг, өгүүлбэрт байц гишүүний үүргийг голлон гүйцэтгэнэ. Дайвар үгийн шинж байдлаар цэвэр дайвар үг, заримдаг дайвар үг гэж хоёр ангилна. Тийн ялгалаар огт үл хувилах дайвар үгсийг цэвэр дайвар үг гэж, тийн ялгалаар хагас ялгалагдах бөгөөд гол төлөв гарахын тийн ялгалаар ялгалагдахыг нь заримдаг дайвар үг гэнэ. ② дайвар үг нь үйл хөдөлгөөний болох хэр хэмжээ, цаг, байдал ба тэмдэг нэрээр илэрсэн шинж чанар, онцлогийн хэр хэмжээг илтгэсэн үгс болно. Дайвар үгийг утгаар нь цагийн дайвар, хэр хэмжээний дайвар, байдлын дайвар гэж хэдэн төрөл зүйлд хувааж болно.

Дагавар үг: ① дагавар үг гэж өгүүлбэрийн доторх нэр үгс ба бусад үгийн хоорондын янз бүрийн харьцааг илэрхийлэх, туслах үгсийг хэлнэ. Дагавар үгийн зүйл нь орон, цаг, нөхцөл шалтгаан буюу зорилго зэргийг заасан, биеэ даасан утгатай байх боловч дангаараа өгүүлбэрийн гишүүн болж чадахгүй. Дагавар үгийн жинхэнэ утга нь ямар нэгэн тийн ялгалаар хэлбэржсэн нэр үгтэй холбогдохдоо сая илэрнэ. Дагавар үгсийг утгаар нь орон, цаг, зорилго, шалтгааныг заах, жич, хамтрах, адилтгах дагавар үг гэж ангилж болно. ② дагавар үг нь дангаараа үгийн сангийн бодит утгагүй, өгүүлбэрт биеэ даасан гишүүн болж чадахгүй, зөвхөн үгсийн хоорондох янз бүрийн харьцааг илтгэдэг, ямагт туслах утгаар хэрэглэгддэг хийсвэр үгийг заана. Дагавар үгийг түүний утгыг нь үндэслэн адилтгах, цаг, орон, шалтгаан, зорилго, тоймлох, хязгаарлах, хураах, тухайлах, давшуурах зэрэг төрөл зүйлд хувааж болно.

THE CULTURAL WAY

Сул үг: ① сул үг нь дангаараа биеэ даасан үгийн сангийн утгагүй, бүхэл өгүүлбэр буюу өгүүлбэрийн доторх ямар нэгэн гишүүнд хэл зүйн янз бүрийн хийсвэр утга нэмж оруулдаг хийсвэр үгийг хэлнэ. Сул үгийг түүний утгыг үндэслэн асуух сул үг, батлах сул үг, хориглох сул үг, үгүйсгэх сул үг, хүч нэмэгдүүлэх сул үг, дахих сул үг, төсөөлөх сул үг, зөвшөөрөх сул үг, тушаах сул үг, дуудах сул үг зэрэг төрөл зүйлд хувааж байна. ② сул үг нь юмс, үзэгдэл, шинж байдлыг тусгайлан заасан утгагүй гол төлөв салангид үгэнд тусгай нэмэлт утга оруулах үгсийг хэлнэ. Сул үг нь нэр, үйл үг шиг янз бүрийн хувилалаар огт хувилахгүй. Биеэ дааж өгүүлбэрийн гишүүн болохгүй. Сул үгээ утгаар нь батлах, асуух, хүч нэмэгдүүлэх, үгүйсгэх, хориглох, эргэлзэх, зөвшөөрөх, тушаах гэж хуваана.

Холбоос/холбох үг: ① холбоос гэж өгүүлбэрийн доторх зэргэцсэн гишүүдийг холбох үүрэг бүхий үгийг хэлнэ. Монгол хэлнээ жинхэнэ холбоос үг “ба” нэгээхэн төдий бий. Холбоос “ба”-аар нэрийн зүйлээр илэрсэн зэргэцсэн хоёр гишүүнийг холбоно. Үүнээс гадна “бөгөөд, хийгээд, болгоод, болоод, болон” гэх мэтийн үйл үгийн урьдчилах, хам нөхцөл болон хоёр, гурав гэх мэтийн тооны нэрийг холбоосын үүргээр хэрэглэх нь арвин бий. ② холбох үг бол үгсийн холбоонд үг, холбоо үг, өгүүлбэрийн бүлэг, өгүүлбэрүүдийг хоор хооронд нь хэл зүйн янз бүрийн харьцаатайгаар холбодог заана. Монгол хэлний холбох үг ба холбоосыг утга үйлдэл нь зэргэцүүлэн холбох үг, сонгон холбох үг, эргэцүүлэн холбох үг, хураан холбох үг, болзон холбох үг гэж хуваана.

Аялгуу үг/аялга үг: ① аялгуу үг нь тусгайлан ямар нэгэн юм буюу үзэгдлийг заан нэрлэхгүй, зөвхөн сэтгэлийн хөдөлгөөнийг илтгэх үгсийг хэлнэ. Аялгуу үгс нь үг зүйн янз бүрийн хувилалаар огт хувилахгүй, мөн өгүүлбэрийн бүтцэд оролцдоггүй. ② аялга үг нь хүн амьтан, хэрэг бодис, юмс үзэгдлийг тусгайлан заан нэрлэсэн биш, зөвхөн хүмүүсийн янз бүрийн сэтгэлийн хөдөлгөөн, сэрэл мэдрэл ба адгуус амьтныг дуудах, яруу найраг, дуу хөгжмийн хөг айзмыг зохицуулахад хэрэглэх үгсийг хэлнэ. Аялга үгийн төрөл зүйл нь гурван зүйлд хуваагдан, нэг н хүмүүсийн сэтгэлийн хөдөлгөөн, сэрэл мэдрэлд холбогдох аялга үг, хоёр нь адгуус амьтныг дуудах, дуудахад холбогдох ялга үг, гурав нь яруу найраг, дуу хөгжмийн айзам хөгийг илтгэдэг. Аялга үг гэдэг нь үгийн

THE CULTURAL WAY

сангийн утгагүй, хэл зүйн утгыг илтгэхгүй, зөвхөн сэтгэлийн хөдөлгөөний буюу адгуус амьтныг дуудах утгыг илтгэх, өөрийн гэх үг зүйн хувилалгүй, өгүүлбэрт биеэ даасан гишүүн болж чадахгүй.

ДҮГНЭЛТ

Хэл шинжлэлд үгсийг аймаглахад чухам ямар зарчмыг баримталж яаж ангилах хэрхэн ухагдахуунчлах тухай асуудал оршсоор байна. Тус өгүүлэлд Ш.Лувсанданзаны “Орчин цагийн монгол хэл”-ний үгсийн аймаглах зарчим нь үг зүйн шинж, өгүүлбэр зүйн шинж, үгийн хийсвэр утгын шинжээр үндэс болгожээ. Тус зарчмаараа арван аймагт хувааж бодит үг, тэмдэг нэр, тооны нэр, төлөөний нэр, үйл үг, дайвар үг, дагавар үг, сул үг, холбоос, аялгуу үг байдаг. Эдгээр арван аймаг үгсийг дотор нь бас голлох үгс, туслах үгс гэж хоёр бүлэгт хуваажээ. Түмэнжаргалын “Одоо үеийн монгол хэл”-д нь үгсийн утгын тал, үг зүйн шинжээр, өгүүлбэрт гүйцэтгэх үүрэг үйлдэл зэрэг гурван талаас аймаглана. Бодит үг, хийсвэр үг, аялга үг гэж гурван их үндсэн аймагт ангилж, бодит үгэнд нэр үг ба үйл үг багтан, хийсвэр үг дайвар үг, дагавар үг, сул үг, холбох үг зэрэг багтана. Дээрхээс гадна, бодит үг ба хийсвэр үгтэй тус тус холбогдох дүрслэх үг, хандлага үг гэдэг хоёр аймаг үг байдаг. Хураангуйлбал, үгсийг аймаглах зарчим үндсэндээ адил, гэтэл нэр томьёоны ухагдахуун, тайлбарлал, хэрэглэлт нь өсөд ондоо болно. Адил ухагдахууныг адил бус үгсээр илтгэнэ. Жишээлбэл холбоос ба холбох үг, аялгуу үг ба аялга үг гэх мэт. Үгсийн аймгийн ангилалд хоёр ба гурван их аймаг хуваасан байж, багтаах хүрээ хэмжээ нь бас адил бус. Зарим завсрын чанартай үгс нь үгсийн ангилалд адил бус үзлийг бий болгожээ.

THE CULTURAL WAY

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

1. Лувсанданзан. Орчин цагийн монгол хэл. ӨМАХХ., 1982
2. Түмэнжаргал. Одоо үеийн монгол хэл. ӨМИСХХ., 2018
3. Тулгуур, Галсан. Орчин үеийн монгол хэл. ЛяоҮнХХ., 2006
4. Монгол судлалын нэвтэрхий толь, үг хэл үсэг бичиг. ӨМАХХ., 2004

ABSTRACT

The study of word families is an important branch of linguistics, and the work of that research began a long time ago. Mongolian scholars of different times and different countries have different views on the province of words. In order to clarify the problem of classifying the words of any language, first of all, it is necessary to clarify the principles by which words can be classified. There is a difference of opinion in how to define and conceptualize the word language. In linguistics, there is still a problem of how to classify and conceptualize words.

Keywords: *predicting words, vocabulary category, concept*

ЛУВСАНДАНЗАНЫ “АЛТАН ТОВЧ” ДАХЬ БУРХНЫ ШАШНЫ НӨЛӨӨ
ТУСГАЛЫГ ШИНЖЛЭХ НЬ

Эрдэнэ*

Лю Чүньши**

ХУРААНГУЙ

13 дугаар зууны үед Хубилай сэцэн хаанаас төвөдийн бурхын шашныг хүлээн авснаас бурхны шашин нь монгол оронд эхлэн дэлгэрсэн юм. Хубилай сэцэн хааны үед бурхны шашин нь улсын шашин болсон ба ялангуяа 16 дугаар зууны үед Түмэдийн Алтан хаанаас монгол оронд бурхны шашныг хоёр дахь удаа дэлгэрүүлснээс монголын түүх бичлэгийн зохиолууд нь төвөдийн бурхны шашны нөлөө тусгалыг хүртэж түүн лүгээ салшгүй барилдлагатай болжээ. Лувсанданзаны “Эртний хаадын язгуур үндэс, энэтхэг төвөдөөс нааш монгол хаад, эн тэргүүн богд Чингис хаан ач нь Хубилай сэцэн хаанаас салсан Даян хаан, түүнээс Лигдэн хутагт хүртэл хураан өгүүлсэн “Алтан товч” хэмээх шастир (товчлоод, Лу. Алтан товч)-аар судлагдахуун болгож, Чингисийн алтан урагтныг бурхны шашинтай холбосон түүх бичлэг жич төр шашин хоёр ёсыг тэгшид явуулахыг чухалчилсан түүх бичлэгийн онцлогийг өгүүлжээ.

Түлхүүр үгс: *Лу.Алтан товч, бурхны шашин, нөлөө тусгал*

17-19 дүгээр зууны үе бол монголчуудын түүх соёлд нэлээд хувьсалт гаргасан цаг үе мөн. Энэ үед төвөдийн бурхны шашин монгол оронд өргөнөөр дэлгэрч, монголчуудын оюун санааг ноёрхож феодалын үзэл ухамсрын хэлбэрийн чухал бүрэлдэхүүн болжээ. 17-19 дүгээр зууны үед бичигдсэн Лувсанданзаны “Эртний хаадын язгуур үндэс, энэтхэг төвөдөөс нааш монголын хаад, эн тэргүүн богд Чингис хаан ач нь Хубилай сэцэн хаанаас салсан Даян хаан, түүнээс Лигдэн хутагт

* 额尔敦尼. Бортохой Дээд Сургуулийн Монгол хэл утга зохиолын салбарын багш, лектор (015000). 15847109273

** 刘春喜. Ганзага 1-р Дээд Зэргийн Дунд Сургуулийн багш (028100). 15248082601

THE CULTURAL WAY

хүртэл хураан өгүүлсэн Алтан товч хэмээх шастир-Лу.Алтан товч, Саган сэцэний “Хаадын үндэсний эрдэнийн товч”-Эрдэнийн товч, Тоба-ийн “Эртний монголын хаадын үндэсний их шар тууж оршив”-Шар тууж, Дхарма гүүшийн “Есөн зүйл бүлэгт Алтан урагтны тод түүх, алтан ястны сэтгэлийн цэнгэл буюу алтан хүртэн мянган хигээст бичиг”-Алтан хүрдэн мянган хигээст”, Рашпунцагийн “Дай Юань улсын болор эрхи”-Болор эрхи зэрэг зохиол бүтээл нь бурхны шашны өнгө будгаар бялхам байж, орчлон ертөнцийн үүсэл бүрэлдэл, хүн төрөлхтний үүсэл гарал жич монголын түүхийг бүр бурхны шашинтай холбож, бурхны шашнаас үүсэлтэй болгож бичсэн байна. Эдгээр түүхэн уран зохиол нь энэтхэгийн хаад, төвөдийн хаадыг монголын хаад лугаа холбож, шагимунийн үүсгэсэн бурхны шашин бол энэтхэгийнхээр үл баран, мөн ч төвөд ба монголын шашин суртахуун мөн гэх дүнг гаргаж, бурхны шашны монголчуудын сэтгэл дэх байр суурийг бататгахаар зорьсон байна.

Нэг. Чингисийн алтан урагтныг бурхны шашинтай холбосон түүх бичлэгийн онцлог

Лу.Алтан товч бол 17 дугаар зууны үед бичигдсэн боловч “Монголын нууц товчоон”-ы нөлөөг гүн хүртсэн түүхэн уран зохиол болно. Яг иймээс Лу.Алтан товчид Монголын нууц товчооны агуулгын ихэнх хэсэг – 282 зүйлээс 233 зүйл нь хуулагдан оржээ. Гэхдээ бас өвөрмөц онцлог бүхий агуулга, үзэл санаа нэмэгдсэн байна. 13 дугаар зууны үед бөө мөргөл бол монголын нийгмийн хөрсөнд соёолон дэлгэрсэн уугал шашин байжээ. Анхандаа бөө мөргөл болон бурхны шашин нь хурц ширүүн зөрчилтэй байж, монгол үндэстний удамшилт соёл шүтээн болсон бөө мөргөл нь бурхны шашныг гадуурхаж байсан юм. Учир нь монголчуудад авч хэлбэл бурхны шашин бол харь гаралтай соёл болно, гэвч бурхны шашин бол онол сургаалын хувьд нарийн гүнзгий онолын системтэй, зан үйлийн хувьд боловсон журамт ёс горимтой, ухуулал сурталчлын талаар дээд хэмжээгээр боловсруулсан номлох арга хэрэглүүр, бишрүүлэх ур эрдэмтэй байдаг. Иймээс 17 дугаар зууны үед бурхны шашин монгол оронд нийтэд ялгэрч, монголчуудын үзэл ухамсрыг ноёрхсоноос монголчуудын түүх бичлэгт ч нөлөөлж, монголын түүхийг бурхны шашны түүхтэй холбож бичих болсон юм. Даруй түүхчид өөрсдийн түүхэн уламжлал ба бурхны

THE CULTURAL WAY

шашны үзэл ухамсрыг уялдуулан нэгтгэсэн шинэ нэгэн түүхэн хүүрнэлийг үүсгэв. Лу.Алтан товч бол даруй 17-19 дүгээр зууны үеийн бурхны шашны үзэл ухамсар бялхам түүхэн уран зохиолын төлөөлөх бүтээл болно.

(Нэг) Чингисийн дээдсийг бурхны шашинтай холбосон түүхэн хүүрнэл

Лу.Алтан товчид зохиогчоос бурхны шашны түүхийн шашны үзэл ухамсраас үүсэж, монголын түүхэн дэх өдий төдий асуудлын тухай дахин тайлбар хийх гэж чармайн оролдов. 13 дугаар зуунаас өмнөх монголын түүхэн агуулгыг хүүрнэхдээ Монголын нууц товчооны агуулгад суурилсан боловч монгол хүн ба хаадын үүсэл гарлыг бичихдээ Монголын нууц товчооны бичлэгийн аргыг авсангүй, харин монголын түүхэн уламжлалыг энэтхэг төвөдийн бурхны шашны түүхтэй уялдуулж, монголын түүхийг бурхны шашны ертөнцийн түүхийн салж болшгүй нэгэн бүрэлдэхүүн болгосон юм. Юуны урьд Лу.Алтан товчид удам цадигийн талаар монголын хаадын үүслийг эртний энэтхэгийн Маха самадийн “алтан урагтан”-тай холбосон байна. Зохиогч урьдаар энэтхэгийн хаадын үеийг дараалан тоочиж, хүн төрөлхтний үүслийн орь бурхны заяагаар Маха самамди хэмээн алдаршсан, энэхүү хааны хоч үеэс бурхан багшийн үе хүртэл бичив. Өнгөрсний дараа дахин төвөдийн хаадын удам цадигийг өгүүлжээ.

Даруй “Бурхан багш нирваанд нөгчиж мянга илүү жил болсны хойно, Маха самади хааны алтан ургийн хойчис дорно цаст оронд дэлгэрсэн нь ийн буюу. Энэтхэгийн Макад улсын Гүшала хааны хөвгүүн Сарав нэрт хааны отгон хөвгүүний зүс өнгө ер бус болохоор, энэ хөвгүүн төрөлх дутмаг зэмдэг хүүхэд гэж үзээд зэс хайрцагт хийж Гэнгэ (ганга) мөрөнд хаяжээ. Балба (непал), төвөд хоёрын завсар төвөдийн нэгэн өвгөн мөрний хөвөөнөөс хайрцгийг нээж үзвээс гоо үзэсгэлэн нэгэн хөвгүүн ажгуу. Өвгөн энэ хүүхдийг тэжээгээд 16 жил болжээ. Энэ хүүхэд цаст самба уулын дөрвөн харь газар олж нутаглая гэж иртэл, төвөдийн хүн учирч: хаанаас ирэх хүн бэ? гэж асуухлаар, тэр дээшээ заав. Ингэмэгц төвөд хүн түүнийг тэнгэрээс заяат буюу гэж үзээд, хүзүүндээ өргөн авч ирээд хаан өргөв. Тэр бол даруй төвөдийн эн тэргүүн хаан-хүзүүн сандалт хаан билээ. Хожим нь 19 дүгээр зууны үе болоход бурхны шашныг шүтэж эхэлжээ. Дахин таван үе болохуй

Сүнчэнхамба хаан мэндэлснээс хойч бурхны шашин бадран дэлгэрэв”¹ хэмээн хүүрнэсэн байна. Монголын хаадыг бас төвөдийн хаадаас үүсэлтэй болгожээ. Тухайлбал, Лу. Алтан товчид хүзүүн сандалт хааны 7 дугаар үеийн Далай совин алтан сандалт хааны гурван хөвгүүний отгон нь чоно болой. Өөр зуур муудалцаж Бөртэ чоно умар зүг тэнгис далай гэтэлж “зад”-ын газар ирээд Хуа марал нэрт охиныг авч Бурхан халдунаа нутаглаж хойч үржээд монгол овогтон үүнээс бий болов хэмээн тайлбарлаж буй.

(Хоёр) Чингис хааныг бурхны шашинтай холбосон түүхэн хүүрнэл

Монголын нууц товчоонд боржгин овгийн дээдэс Бодончарыг “дээд тэнгэрээс заяасан хөвгүүн” болгон өргөн дээдлэхдээ түүнийг “гэрэл гэгээгээр жирэмсэлсэн” гэж хүүрнэж байснаас 17 дугаар зууны үеийн сурвалж бичиг Лу. Алтан товчид зохиогч төвөдийн хаадын ирэлтийг урьдаар хүүрнэж, дараа нь монголын хаадын удам цадигийг хүүрнэжээ. Гэхдээ Лувсанданзанаар Чингис хааныг шүтэхэд их анхаарал тавив. Тэрээр бурхан нирваанд нөгчиж 3250 илүү жил болсны хойно, Сод богд Чингис хааныг төрөхийн урьд замбуутивийн ертөнцөд 12 муу хаад төрж, хамаг амьтан маш дэнслэн зовоход эрхт Шагимуни бурхан, тэнгэрийн хувилгаан сод богд Чингис хаан төрөх, хамгийг мэдэгч тэр болох буй” хэмээн урьдчилан хүүрнэн тушаажээ. Лувсанданзан уламжлалт бурхны шашны үзэл ухамсраас Чингис хааныг шидчилж, түүнийг алтан хүрдэн эргүүлэгч номын хаан-Чакравади хэмээн өргөн шүтсэн бөгөөд Чингис хаан бол Шагимунийн заавраар хүний ертөнцөд төрсөн эсэр тэнгэрийн хувилгаан мөн хэмээн дээдлэн хүүрнэжээ.

Энэ нь бурхны шашны нөлөөг хүртсэн нь яриангүй. Иймэрхүү хүүрнэл нь монголын түүхэнд Чингис хаан ба алтан урагтны шүтлэгийг бий болгосон билээ. Лувсанданзан Чингис хааныг хувилгаанжуулах ба Чингис хааны алтан урагтны сүр хүчийг нэмэгдүүлэхийн төлөө түүхийн үнэнийг гажуудуулахыг бодсонгүй, зарим үнэн хэрэг учрыг бурхны шашны ойлгомжоор зохиох буюу өөрчилсөн байна. Жишээлбэл,

¹ Тэнгис. Төвөдийн бурхны шашин ба монголчуудын соёл [М], Ляонин ҮнХХ., 2009 т 325-326

Чингисийн есөн өрлөгийн хэлсэн магтаал үгсэд бурхны шашны агуулга ба шашны үгс дүүрэн байна. Боорчийн Чингис хааныг магтсан нь: “Элдэв эрдэнэсээр цогцлоосон сүмбэр уул мину, энд тэндээс олон мөрөн цутгалант анабад далай мэт, өдөр шөнө од гарагаар хүрээлсэн огторгуйн чандмань мину, эрхт тэнгэрийн хөвгүүн сод богд эзэн мину, хаан хүний гучин таван эрдмийг төгс сураад, хас их төр шашин хоёроо алдалгүй түвшин бариад ...”² хэмээх агуулга нь Монголын нууц товчоон дахь агуулгатай адил бус болж хувирсан юм. Энэ нь зохиогчийн амтдарч байсан цаг үе бол бурхны шашин монгол оронд нийтэм дэлгэрэн тархаж, бурхны шашин ноёрхох байр суурийг эзэлж байсантай шууд холбоотой юм.

(Гурав) Чингисийн хойчисыг бурхны шашинтай холбосон түүхэн хүүрнэл

17 дугаар зууны үеийн монгол түүхэн уран зохиолын хүүрнэгдэхүүнээс тухайн үед монгол хаант төрийн хамгийн чухал асуудал бол даруй дотоодын хямрал ба гадаадын тэмцэл болох юм. 17 дугаар зууны үеийн түүхэн уран зохиолын хүүрнэлийн төвлөрөл нь төр шашны хоёр талд тусаж байжээ. Үүнд төрийн талын хүүрнэлд Чингисийн алтан урагтны хаадын үе залгамжийн жагсаалтыг хүүрнэн үзүүлэхийн хамт алтан урагтны бүлгэмдлийн ач холбогдлыг онц товойлгон, дотоодын хямрал ба задралыг илчлэн хүүрнэжээ. Шашны талын хүүрнэлд Чингис хааныг энэтхэгийн Маха самали хааны “эрхин бодисангийн төрөл авсан болгож, Өгэдэй бол энэтхэгийн хааны хөвгүүн, Хубилай хаан бол бурхны төрөл авсан биетэй гэж туурвив. Бурхны шашны монгол газарт дэлгэрсэн түүхийг нэлээд нарийн тодорхой бичиж, эрт язгуураас аваад монголын хаад төр шашин хоёр ёсыг тэгшээр явуулсан гэж сурталчлав. Тухайлбал, Лу. Алтан товчид Хубилай сэцэн хаан зарлиг болсныг хатан сонсож учир шалтгааныг Пагва ламд очиж “Гармаа багшийг эрхин болговоос, Сажагийн язгуур үндсэн гэмт болохын тул, шид хувилгааныг үзүүлэн соёрх” хэмээсэнд “хаан түшмэд эхлэн бүгдийн дунд Пагва лам илдээр өөрөө хийгээд гар хөлийг таван өөр огтолж, таван язгуурт бурхан болгон адислаж үзүүлсэн тэргүүтэн олон хувилгааныг илдний хурим болгон үзүүлжээ. Тэр Хубилай сэцэн хаан нь борсан хуврагуудыг албанаас гаргаад, хоёр ёсыг тэгш зохиож,

² Лувсанданзан зохиож, Чойжи тайлбарласан. Алтан товч [М], ӨМАХХ., 1983 т 348

Чингис хааны их төрийг бататган барьсанаар чигтэнэ сэцэн хаан хэмээн олноо алдаршив”³ гэж Хубилай хаан шашныг дээдэлснээс төр улс амар түвшин болжээ гэж тэмдэглэжээ.

Хоёр. Төр шашин хоёр ёсыг тэгшид явуулахыг чухалчилсан түүх бичлэгийн онцлог

Бурхны шашин монгол оронд тархан дэлгэрсэн нь монголын ноёрхогч ангийн улс төрийн зорилттой холбоотой, монгол хаад ноёд ба шашны дээд давхаргатны хамтын хичээл зүтгэлтэй холбоотой. Монголчууд төвөдийн бурхны шашинтай анх эхлэхдээ улс төрийн шалтгаанаар харьцаатай болсон юм. “Бурхны шашны дэлгэрэлт нь төр ба шашны дээд давхаргатны хамтрал жич шашин төрийг зэргээр мандуулах бодлогоос салж чадаагүй байдаг”⁴. Лу. Алтан товчид Хубилай сэцэн хаанаас төр шашин хоёр ёсыг тэгш явуулснаар Чингис хааны байгуулсан их төрийг бататган хөгжүүлж чаджээ хэмээн хүүрнэжээ.

(Нэг) Төр шашин хоёр ёсыг тэгшид явуулагчдыг магтсан хүүрнэл

Хубилай хаан – Пагва лам

1247 онд монгол хан хөвгүүн Гүдэн монголын Гүег хааны сууринд залгамжлах их хуралд оролцоод буцах замдаа төвөдийн Сажа бандидтай уулзжээ. Хубилай хаан төвөдтэй нөхөрсөг байхаа илтгэхийн төлөө тухай үед төвөдийг ноёрхож байсан Сажагийн бүлгийн төлөөлөгч Сажа банидид Гунгаажалцаны ач хөвгүүн Пагва ламыг хааны ордонд үлдээв. Пагва лам монголын ноёрхогч давхаргыг шашин зүг эвтэй хөтөлснөөс Юань улсын ордныхон ба ноёрхогч давхаргынхан шашны номд орж, Пагва-г “Улсын багш”, “Хааны багш” өргөмжилсөн байна. Пагва лам голдуу төр шашны бүлэг ба төрийн харьцаа жич хааны хувь хүний үзлийн талаар Хубилай хаанд нөлөө үзүүлж байснаас биш үзэл суртал ба шашин суртахууны үзлийн талаар монголчуудын дунд их

³ Лувсанданзан зохиож, Чойжи тайлбарласан. Алтан товч [М], ӨМАХХ., 1983 т 531-532

⁴ Хасгуа. Монгол түүхэн сэдэвлэхүүнт роман ба монголчуудын түүхэн ухамсар [М], ТҮНХХ., 2012 т 87

нөлөө гаргаж чадсангүй. Тухайн үед монголчуудын язгуур шашин бөө мөргөл нь мөн ч чухал байрыг эзэлж байсан юм. 17 дугаар зууны үед бичигдсэн Лу. Алтан товчид тэмдэглэснээр: “Хубилай сэцэн хааны төр шашин хоёр ёсыг тэгшид явуулах төрийн хоёр байгууламжийн дүрэм тогтоолыг чанга тогтоож байсан байна. Бурхны шашин бол бүрэн төгөлдөр системтэй бөгөөд нарийн нямбай шашны онолтой. Шашны сургаалд: “Хүмүүсийн энэ төрлийн баян ядуу нь урд төрлийн үйлийн үрээс болжээ, энэ төрлийн үйлийн үр нь ирэх төрлийн хувь заяаг тогтооно. Хэрэв энэ төрөлдөө нүгэл хийвээс ирэх төрөлдөө тамд унах буюу муу үйлийн гурван зүйлийн амьтан болж төрнө”⁵ гэх мэтээр номлодог. Бурхны шашны эдгээр номлол нь монголын хаадын ноёрхолд ашигтай учраас Хубилай хаан түүгээр төрийг засах жолоодогч үзэл санаа болгож байжээ. Яг иймээс 17 дугаар зууны үед зохиогдсон Лу. Алтан товчид Чингис хааны дээдэс нь энэтхэгийн Маха самади хаан ба төвөдийн хүзүүн суудалт хаанаас үүсэлтэй болохыг “төвөдийн эн тэргүүн хүзүүн суудалт хаанаас салсан далай совин алтан сандалт хааны хөвгүүн нь гурван буюу. Ах нь Буурч, дэд нь Шувууч, отгон нь Бөртэ чоно буюу. Өөр зуураа муудалцаж Бөртэ чоно умар зүг тэнгис далай гэтэлж задын газар ирээд, эр үгүй Хуа марал нэрт охиныг авч задын нутаглан монгол омогтон болов”⁶ гэж тэмдэглэсэн байна. Бурхны шашны түүхийн үзлээр монгол түүхийг хувирган бичиж, бурхны шашны үзлээр монголын төр засгийн үзэгдэл ба асуудлыг тайлбарлажээ. Хубилай хааны үеэс монголын хаад ноёд төр шашин хоёр ёсыг тэгшид явуулахыг сурталчилжээ.

Алтан хаан – Содномжамц

1578 онд Түмэдийн Алтан хаан төвөдийн шарын шашны түрүү Содномжамцийг залж Хөхнуурын Цавчаал сүмд учирсан ба Алтан хаанаар Содномжамцад богд хамгийг мэдэгч Очир дара далай лам гэсэн цол өгч, далай лам алтан хаанд мянган алтан хүрдийг эргүүлэгч Чигиварун сэцэн хаан” хэмээх цол шагнажээ. Ингэж хаан ба лам хар шарын хоёр этгээд хамсаж олон зүйлийн чухал тогтоолуудыг гаргаж бөө мөргөлийг дарангуйлан шарын шашныг ихээр дэлгэрүүлэв. Чин улсын үе хүрээд манжийн ноёрхогчид ч монголчуудын оюун тархийг

⁵ Лю Жиньсуо. Арван буянт номын цагаан түүх [М], ӨМАХХ., 1981 т 59

⁶ Лувсанданзан зохиож, Чойжи тайлбарласан. Алтан товч [М], ӨМАХХ., 1983 т 17

шашнаар минчүүрүүлж, сүм хийдийг олон байгуулж, бурхны ном судрыг олон орчуулж дэлгэрүүлж байжээ. Алтан хаанаас бурхны шашныг дахин дэлгэрүүлснийг Лу. Алтан товчид, “Гэгээн хаан нь Жао сагимуни бурхны бие эрдэнэ алт мөнгөөр байгуулав. Тасарсан шашныг залж эвдэрсэн төр засаж таван өнгө дөрвөн харь улсыг эртний сэцэн хаан мэт алдаршуулав” гэж тэмдэглэсэн байна. Алтан хаан бурхны шашныг монгол оронд дахин дэлгэрүүлсний сүүлээр, монголын бүх аймгийн феодал эзэд ч Алтан хааныг дуурайж, бурхны шашныг шүтэж, шарын шашны хамгийн дээд удирдагч далай ламтай уулзаж, далай ламын тэндээс цол хүртэх болжээ. Халхын ноёды нэг болох Абтай, түмэдийн Алтан хаан шашинд орж нэр алдар нь ихээхэн дэлгэрч байгааг сонсоод өөрийн биеэрээ Алтан хааны нийслэл Хөххотод ирж далай лам Содномжамцтай учирч шарын шашныг Халхад дэлгэрүүлэхээр хэлэлцэн тохирч, далай лам түүнд хан цол өгчээ. Эдгээр нь халхын Абтай ханы шарын шашин шүтэж, бөөгийн шашныг гадуурхаж байсныг тэмдэглэж байна. Монголд хамгийн нөлөөтэй байсан Алтан хаан шарын шашны тусламжаар монголыг эрхэндээ оруулж нэгтгэн захирах бодлогыг тавьж байжээ. Энэ нь Алтан хаан Содномжамц далай лам хоёр Хубилай хаан ба Пагва ламын төр шашин хоёр ёсыг тэгшид явуулсан төрийн бодлогыг цаашид үргэлжлэн хөгжүүлсэн ач тус юм.

(Хоёр) Төр шашин хоёр ёсыг омтгойлогчдыг шүүмжилсэн хүүрнэл

“Хубилай хаанаас Юань улсын эцсийн хаан Тогоонтөмөр хүртэлх хаад төвөдийн орноос лам залж улсын багш болгож байжээ. Ганц Тогоонтөмөр хаанаар төр гүрнийг мөхлийн заяанаас гэтэлгэж чадахгүй болсон улсын багш Гунгаанямбууд уурлаж лам чи өөрийн орондоо ангижрагтун хэмээн хөөснөөс лам хуврагууд төвөдийн орондоо буцжээ”⁷. Үүний дээр Юань улс мөхөхийг дагалдан, бурхны шашин нь төрийн шашны байр сууриа алджээ.

Тогоонтөмөр хаан – Гунгаанямбуу

⁷ Хасгуа. Монгол түүхэн сэдэвлэхүүнт роман ба монголчуудын түүхэн ухамсар [М], ТҮнХХ., 2012 т 84

THE CULTURAL WAY

1333 онд Тогоонтөмөр хаан их ор суув. Их ор суусны дараа жаргалд ташааран архинд орж явдал журмыг алджээ. Чингисийн их төр сулран монголын самуун байдал бий болжээ. “Чингис хаанаас Тогоонтөмөр хаан хүртэл Сажагийн лам нарыг тахив. Ухаант хаан нь тайш ивсүн лү ламын зарлигт эс орж, Пагва ламын тангарагаас давж Хубилай сэцэн хааны барьсан Дайду харшийг алдсан ёс нь ийн буюу: тэр Ухаант хааны цагт, зүрчид өвгөний Жао нэрт хөвгүүнийг төрөхөд гэрээс солонго татав. Тэр бэлгийг Лаган, Ибагу хоёр мэдэж, энэ гэгээн, хаанд маань сайнч тусад буй яа, мууч хорт буй яа, үүнийг өчүүхнээс үгүй болгогтун гэж хаанд өчив. Хаан тэр хоёрын үгэнд эс орж, тэр гэгээнийг эс алав. Лаган, Ибагу хоёр өгүүдрүүн: та үүний эс алав. Үүний хойно тэргүүнээ бүү хэмжлэгтүн”⁸ гэж хүүрнэж Тогоонтөмөр хаан ламын үгийг эс сонсож шашныг олтгойлсноос нэг зуу бөгөөд таван он болсон төрөө алджээ. Тэр нь хятад түшмэл зүгийн үгийг хэтэрхий итгэж, монгол дотно түшмэдийн сэрэмжлэлийг хайхарсангүйд оршно. Тэгснээс сая түмэдийн Алтан хааны үед хүрээд тасарсан шашныг залж, эвдэрсэн төрийг засах болжээ. Лу. Алтан товчид шашин суртахууныг ашиглан монголын хаан төрийг хамгаалж, хааны хүчийг түшиглэж шашин суртахуунаа хамгаалж байсныг хүүрнэв. Монголын төр төвшдөх ба төр самуурах нь бурхны шашныг дэлгэрүүлэх ба чөлөөлөгдөхтэй шууд харьцаатай байдаг. Иймээс шашныг дэлгэрүүлж хүндэтгэж ашиглавал сая төр гүрэн чинь хөгжин мандаж чадна.

ДҮГНЭЛТ

Бурхны шашин нь 17 дугаар зууны үеийн монгол түүхчдийн үзэл санаа ба утга зохиолд ихээр нөлөөлсөн юм. Тэдний монголын түүхийг бичихдээ бурхан шашны түүхийг монгол түүхийн нэгэн хэсэг агуулга болгон, монгол түүхийн явдлыг бас бурхны шашны үзэл номлолоор тайлбарладаг байжээ. Бурхны шашин дэлгэрэн тархаж бөөгийн шашныг орлож төрийн шашин болсон нь хаан төрийн ноёрхлоо хамгаалах шаардлагаас болсон юм. 17 дугаар зууны үеийн Лу. Алтан товч нь тэрхүү ахуй байдлыг тусгаж монголын түүхийг бурхны шашинтай холбогдуулан хүүрнэсэн юм.

⁸ Лувсанданзан зохиож, Чойжи тайлбарласан. Алтан товч [М], ӨМАХХ., 1983 т 540

THE CULTURAL WAY

ABSTRACT

Buddhism greatly influenced the ideas and literature of mongolian historians in the 17th century. When they wrote the history of mongolia, they explained the history of buddhism as a part of mongolian history, and the events of mongolian history were also explained by the teachings of buddhism. The buddhism spread widely and replaced shamanism and became the state religion due to the king's need to protect his sovereignty. 17th century The Lu. Altan tobči reflects that situation and narrates the history of Mongolia in relation to the buddhism.

Keywords: *The Lu. Altan tobči, buddhism, effect*

ХӨХНУУРЫН ЧУУЛГАНЫ ЦААЗЫН БИЧИГ
ХИЙГЭЭД
САЙН ҮГТ ЭРДЭНИЙН САН НЭРТ ШАСТИР-ТАЙ
ТОХИРОЛЦОХ ХЭСГИЙН ҮСГИЙН БИЧЛЭГИЙГ ХАРЬЦУУЛАН ШИНЖЛЭХ НЬ

Аруухан*

ХУРААНГУЙ

17 дугаар зууны үед зохиогдсон монгол сурвалж бичиг “Хөхнуурын чуулганы цаазын бичиг” ба Зууннаст нарын зохиосон 14 дүгээр зууны Сономкара-ийн орчуулгын хуулбар бүтээл “Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир”-ын тохиролцох хэсгийн агуулга нийт таван хэсэгт байж, тус тус (26a:6-26a: 7) лугаа тохиролцох (VII-11b), (27b:5-27b:6) лугаа тохиролцох (IV-5b), (28a:10-28b:2) лугаа тохиролцох (V-2b), (31a:4-31a:6) лугаа тохиролцох (V- 4b), (32b:8-32b:10) лугаа тохиролцох (II-5b) болно. Хэдийгээр тохиролцох хэсгийн агуулга нь адил боловч үсгийн бичлэг нь өөр өөрийн онцлогтой байдаг. Тус өгүүлэлд өгүүлэн буй хоёр сурвалж болон түүнээс хожуу үеийн буриад орчуулгын бүтээл зэрэг гурван сурвалж бичигт илэрсэн тохиролцох хэсгийн үсгийн бичлэгийг хооронд нь харьцуулан шинжлэхээр дамжин, бүх сурвалж бичиг дэх үсгийн бичлэгийн өвөрмөц онцлог болон адил бус цаг үеийн монгол үсгийн бичлэгийн онцлог шинжийг тодруулан илрүүлэхийг хичээв.

Түлхүүр үгс: *Хөхнуурын чуулганы цаазын бичиг, Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир, буриад орчуулгын бүтээл, үсгийн бичлэг*

“Хөхнуурын чуулганы цаазын бичиг” (доош Цааз бичиг гэж товчилно) бол 17 дугаар зууны үед зохиогдсон монголын эртний хууль цаазын дурсгалт бичгийн нэг болно. Уг эхийг Гү.Цэрэнбал 1997 оны 1 сард одоогийн Хөхнуур мужийн Улаан шянь-ий данс эвхмэлийн товчооны Д.Мөнх нөхрөөс олжээ. Тус эх дэвтэр нь хулсан үзгээр

* Өвөр Монголын Их Сургуулийн Монгол Судлалын Дээд Сургуулийн 2022 оны магистрант

THE CULTURAL WAY

бичигдэж, үсгийн хэв ба тиг зурлага нь жигд тодорхой байдаг. Энэхүү цааз бичиг бол Дөрвөн Ойрадын Хошууд аймгийн Гэгээн Гүүш хан 1637 оноос аймаг албатаа дагуулан Хөхнуур Төвөдийн өндөрлөгт орж ирээд 48 жил болсны дараа, 1685 онд Хөхнуурын чуулган дээр тунгаан баталсан бичиг болно. Уг эх нь нийт 64 нүүр 32 хуудастай, нэг нүүр нь 10 мөрөөр жагсаагджээ. Эдүгээ бидэнд олдсон эх нь бүрэн бүтэн биш, харин өмнө хэсгийн 44 нүүр, 22 хуудас нь урагдаж шатаагдаад тасархай тамтархай хэсэг л үлджээ. Сүүлийн хэсгийн 20 нүүр, 10 хуудас нь бүрэн бүтнээрээ байна¹.

“Сайн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир” (бас Субашид гэнэ)бол 13 дугаар зууны үеийн төвөдийн алдарт эрдэмтэн Сажа бандид Гунгаажалцаны чухал бүтээл болно. Түүний анхны орчуулга бол Сономкара-ийн орчуулга юм. Тус өгүүлэлд Зууннаст нарын зохиосон 14 дүгээр зууны үеийн хуулбар бүтээл “Са-ийн үгт эрдэнийн сан нэрт шастир” (доор Шастир гэж товчилно) болон 19 дүгээр зууны үеэр буриад Номтын Ринчиний орчуулсан “Сайн номлолт эрдэнийн сан Субашидын тайлбар сангийн бүтээл” (доор Буриад орчуулга гэж товчилно) гэх хоёр сурвалж бичгийг ашиглаж, Цаазын бичигтэй тохиролцох таван хэсгийн агуулгад илэрсэн үсгийн бичлэгийг харьцуулсан шинжилжээ. Хэдийгээр тохиролцох хэсгийн агуулга нь ерөнхийдөө адил боловч тэмдэглэсэн үсгийн бичлэг нь өөр өөрийн онцлогтой байдаг. Иймээс адилхан нэг хэсэг агуулгыг адил бус цаг үеийн бүтээлд адил бус үсгийн бичлэгээр бичсэн байдлыг харьцуулан шинжлэх нь адил бус цаг үеийн монгол үсгийн бичлэгийн онцлогийг тодруулж чадахаар барахгүй, бас бүх сурвалж бичигт илэрсэн үсэг бичгийн өвөрмөц онцлогийг илрүүлж чадна. Доор, дээрх сурвалж бичгүүдэд илэрсэн монгол үсгийн бичлэгийн тухай титэм толгойн онцлог, үсгийн сүүлийн онцлог болон ялгах дуслын онцлог зэрэг гурван талаас харьцуулан өгүүлье.

Нэг. Титэм толгойн онцлог

Тус хэсэгт гурван сурвалж бичигт илэрсэн монгол үсгийн эгшиг үсгийн титмийн бичлэгийн хэлбэр болон гийгүүлэгч үсэг n, b, q, γ, g, k,

¹ Гү.Цэрэнбал. Хөхнуурын чуулганы цаазын тухай анхны шинжилгээ. ӨМЭШС., 2003 №3

m, l, s, š, t, d, č, j, y зэргийн толгойн тэмдгийн бичлэгийн хэлбэрүүдийг жишээтэй харьцуулан өгүүлэхээр дамжин тэдгээр бичлэгүүдийн өвөрмөц онцлог болон нийтлэг онцлогийг тодруулан илрүүлжээ.

1. Эгшиг үсгийн титмийн онцлог

Цаазын бичигт илэрсэн эгшиг үсгийн титэм нь “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: aldar (27b:5), ücū-ken (32b:8), üje (32b:9).

Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн эгшиг үсгийн титмийн бичлэг нь “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: aldar (IV-5b), ücūken (II-5b), üjetkūn (II-5b). Хоёр сурвалж бичигт илэрсэн титмийн тухай харьцуулбал, Цаазын бичигт илэрсэн эгшигийн титмийн зурлага маш тодорхой бичигдсэн мөртөө “” титмийн дээр үзүүрт зүүн тийш чиглэлтэй богино ташууг залгаж, “” хэлбэрээр илэрсэн нь тус сурвалж бичгийн үсэг бичгийн өвөрмөц онцлог болно. Харин Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн “” хэлбэр нь уйгуржин монгол үсгийн сурвалж бичигт бас илэрчээ. Жишээлбэл: abubasu (). Шастираас хожуу үеийн бүтээл болох түүний буриад орчуулгын тохиролцох хэсэгт илэрсэн эгшиг үсгийн титэм “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: ücūken. Тус бүтээлд илэрсэн эгшиг үсгийн титэм өнөөгийн монгол үсгийн бичлэгтэй нэгэнт адил хэлбэрээр бичигдэх болжээ.

2. Гийгүүлэгч үсгийн толгойн тэмдэг

(n) гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг - Цаазын бичигт n гийгүүлэгч толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрч, үндсэн бичлэгийн хувьд эгшиг үсгийн титмийн зурлагатай адил бичигджээ. Жишээлбэл: nige (29a:9), noqai (27b:6). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн n гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: noqai-a (IV-5b). Үүнд n гийгүүлэгч дусалгүй хэлбэрээр илрэв. Буриад орчуулгын бүтээлд n гийгүүлэгчийн толгойн бичлэг нь дусалтай “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: noqai.

THE CULTURAL WAY

(b) гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг - Цаазын бичигт *b* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр түгээмэл илэрчээ. Жишээлбэл: bosud (27b:6). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн *b* гийгүүлэгч “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: bosud (IV-5b) тус дүрс нь уйгуржин монгол үсгийн сурвалж бичигт мөн түгээмэл илэрнэ. Харин буриад орчуулгын бүтээлд “” хэлбэрээр илэрч, тэр нь Цаазын бичигт илрэх хэлбэртэй адилавар, цөм оройн хэсэгтээ богино шулуунтай бичигджээ. Жишээлбэл: bosud.

(q, γ) гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг - Цаазын бичигт илэрсэн *q, γ* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр түгээмэл илэрчээ. Жишээлбэл: qucan (27b:3), γayca (32b:8). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн *q, γ* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: qucaγdabasu (IV-5b), γaycaqan (II-5b). Буриадын орчуулгад *q, γ* гийгүүлэгчийн толгойн титэм “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: quciγdabasu, γaycaqan. Цаазын бичиг болон Шастирт илэрсэн *q, γ* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг адилавар бичигдэж, буриад орчуулгад илэрсэн *q, γ* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдгийг дээрх хоёр бүтээлд илэрсэн хэлбэртэй харьцуулбал *q, γ* гийгүүлэгчийн хомбогор толгой нь баруун дээш чиглэлээр гүдийсэн онцлогтой бичигджээ.

(g, k) гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг - Цаазын бичигт илэрсэн *g, k* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: (32b:8). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад *g, k* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: kürgesü (II-5b). Тус хэлбэр нь уйгуржин монгол үсгийн сурвалж бичигт олон илэрнэ. Жишээлбэл: gegegen. Буриад орчуулгад *g, k* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: kürgebesü.

(m, l) гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг - Цаазын бичигт илэрсэн *m* болон *l* гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” болон “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: mongqay (27b: 5), lüge (32b:9). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад *m* болон *l*

THE CULTURAL WAY

гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” болон “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: mongqa γ (IV-5b), luγ - a (II-5b). Буриад орчуулгад m болон l гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг тус тус “”, “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: mcngqay, luγ-a.

(s, ś) гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг-Цаазын бичигт илэрсэн s, ś гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” болон “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: sayid (30b:8), šayjaj-a (šayajajai) (31a:5). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад s, ś гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээс ялгагдана. Буриад орчуулгын бүтээлд s гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг баруун тийш чиглэлтэй богино шулуунаар эхэлсэн “” хэлбэрээр илэрсэн байна. Жишээлбэл: sayid, энэ нь өнөөгийн монгол үсгийн бичлэгийн онцлогтой нэлээд адилавар болжээ.

(t, d) гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг - Цаазын бичигт илэрсэн t, d гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” болон “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: tusa (32b:8), du (29b:5). Үүнд “” хэлбэрт илэрсэн толгойн хэсгийн урт шулуун нь маш онцлогтой. Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад t, d гийгүүлэгч “”, “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: tusa (II-5b), degen (V-2b). Тус дүрс нь уйгуржин монгол үсгийн сурвалж бичигт мөн илэрнэ. Жишээлбэл: todqur. Буриад орчуулгын тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн илэрсэн t, d гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” болон “” хэлбэрээр бичигджээ. Жишээлбэл: tusa, deki. Тус сурвалж бичигт илэрсэн t, d гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг нь зүүнш махигар оройтой бичигджээ.

(č, j, y) гийгүүлэгч толгойн тэмдэг-Цаазын бичигт илэрсэн č гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр, j гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “”, “” хэлбэрээр, y гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр тус тус илэрчээ. Жишээлбэл: čiglegür (28b:7), juil (28b:4), juljayan (31a:5), yeke (28a:1). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад č гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрч, j болон y гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр

илэрчээ. Жишээлбэл: cīqul (V-4b), juljiyan (V-4b), yeke (V-4b). Буриад орчуулгын бүтээлд ё гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрч, ј болон у гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг “” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: cīqul, jarudasun, yeke. Цаазын бичигт ј гийгүүлэгчийн үгийн эхэнд орох дүрсийг у гийгүүлэгчийн үгийн эхэнд орох дүрсээс ялгахын төлөө өмнө нь дусал тавьж тэмдэглэсэн байна. Шастир болон буриад орчуулгын бүтээлд ј болон у гийгүүлэгчийн үгийн эхэнд орох дүрсийг тодорхойлон ялгасангүй, адил хэлбэрээр тэмдэглэн бичжээ. Буриад орчуулгын бүтээлд илэрсэн ё, ј болон у гийгүүлэгчийн толгойн тэмдэг цөм баруун доош чиглэлтэй богино шулуунаар оройн тэмдэг болгон бичсэн нь бусад хоёр бүтээлд илрэх хэлбэрээс ялгагдана.

Хоёр. Үсгийн сүүлийн онцлог

Тус хэсэгт голдуу гурван сурвалж бичигт илэрсэн үсгийн болон гийгүүлэгч үсгийн орхиц, цацалга болон үгийн адагт орсон γ, g, l, s гийгүүлэгч үсгийн бичлэгийн онцлогуудыг тус тусад нь жишээтэй өгүүлснээр барахгүй гурван сурвалж бичигт илэрсэн эгшиг гийгүүлэгч үсгийн сүүлийн бичлэгийн онцлогийг хооронд нь харьцуулан шинжилжээ.

1. Орхиц ба цацалгын онцлог

Өнөөгийн монгол бичигт үгийн эцэстээ орох “ , ” хэлбэрийг орхиц болон цацалга гэнэ. Цаазын бичиг болон Шастирт илэрсэн орхиц, цацалгын бичлэг нь өөр өөрийн онцлогтой байдаг. Цаазын бичигт орхиц ба цацалга голдуу “ , ” хэлбэрээр илэрч, өнөөгийн монгол бичлэгтэй нэлээд ойролцоо бичигдэх болжээ. Жишээлбэл: qoin-a (27b:5), arγ-a (24b:4), öggügsen (28a:4), luγ-a (24a:9). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсэгт илэрсэн орхиц “ , ” мэт хоёр хэлбэр байж, хоёр дүрсийн ялгагдах онцлог гэвэл “ ” дүрс нь хөндлөн ба хөндлөнгийн үзүүрээс баруун доош чиглэлтэй ташуугаар төгсөж, “ ” дүрс нь баруун доош чиглэлтэй ташуугийн доор үзүүрийг доош махийлгаж бичжээ. Эхний дүрс нь Шастирт ихэнхдээ тохиолдож, хойнох дүрс нь зөвхөн “өгсөн” гэх үгэнд илэрчээ. Тухайлбал, boyta

(IV-5b), juljiyan (V-4b), ögügen (II-5b). Шастирт Цаазыг бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн цацалга “ , , ” мэт гурван хэлбэр бий. Үүнд “” хэлбэр нь харьцангуй олон илэрчээ.

Жишээлбэл: qoin-a (V-2b), tus-a (V-4b), noqai-a (IV-5b), aru-a (V-2b)⁸, eke (V-4b). “” хэлбэр нь зөвхөн “лугаа”

гэх үгэнд илэрчээ. Тухайлбал, lu-a (II-5b). Хураангуйлбал: Цаазын бичиг болон Шастирт илэрсэн орхиц цацалгын бичлэг адил бус байдаг. Үүнд Цаазын бичигт илэрсэн орхиц цацалгын бичлэг нь харьцангуй тогтворжсон “ , ” хоёр хэлбэрээр нэгдэлтэй илэрч, өнөөгийн монгол үсгийн бичлэгтэй нэлээд адилавар болжээ. Гэвч Шастирт илэрсэн орхиц цацалгын дүрсэд дундад зууны монгол хэлний сурвалж бичигт үргэлж тохиолддог “” болон “” дүрстэй адилавар бичигдсэн

“ , ” дүрс илэрчээ. Жишээлбэл: taqir-a, nigen-e

(уйгуржин)². Тус хоёр сурвалж бичигт босоо сүүлтэй орхиц цацалга илэрсэнгүй. Харин түүнээс хожуу үеийн бүтээл болох буриад орчуулгын бүтээлд Шастирт илэрдэг дүрсүүд цөм харагдахаа больж, Цаазын бичигт илэрдэг дүрстэй адилавар бичигдсэн байна. Даруй “”,

“” хоёр дүрс болно. Жишээлбэл: boyta, lu-a. Гэвч

Цаазын бичигт илэрсэн орхицын сүүл нь дээш ассан шиг эртийлгэж зурсан “” хэлбэрээр илэрсэн байхад, буриад орчуулгын бүтээлд харин орхиц хэлбэртэй “” дүрсээр бичигдэх болжээ.

2. Үгийн адагт орсон ү, г гийгүүлэгч үсгийн онцлог

Цаазын бичиг ү болон г гийгүүлэгч үгийн эцэст голдуу “” болон “” хэлбэрээр илэрдэг. Жишээлбэл: mongqay (27b:5), bilig (24a:9).

Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад үгийн эцэст орсон ү гийгүүлэгч “” хэлбэрээр илэрч, г гийгүүлэгч “”

хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: mongqay (V-2b), sesig (VII-11b). Үндсэн бичлэгийн хувьд тус хоёр бүтээлд илэрсэн үгийн эцэст орох ү гийгүүлэгч адил бичигдэнэ. Жаахан ялгаатай тал гэвэл Шастирт илэрсэн “” хэлбэрийн сүүлийн жаахан баруун доош чиглэлээр татаж,

² Ван Гүйрун. Монгол үсэг бичгийн бүтцийн судлал. ЛяоҮнXX., 2012

Цаазын бичигт илэрсэн “**ᠡ**” дүрсийн сүүлийн тэмдгийг баруунш хөндлөн чиглэлээр татсанд бий, **g** гийгүүлэгчийн бичлэгийн хувьд Цаазын бичигт илэрсэн хэлбэр нь өнөөгийн монгол бичигт илрэх хэлбэртэй нэлээд ойролцоо бичигдэж, Шастирт илэрсэн хэлбэр нь уйгуржин монгол үсгийн онцлогийг хадгалж байна. Жишээлбэл: yutumšiy (уйгуржин).

3. Үгийн адагт орсон **l** гийгүүлэгч үсгийн онцлог

Цаазын бичигт **l** гийгүүлэгч үгийн адагт “**ᠯ**” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: qudal (26a:6). Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн **l** гийгүүлэгч үгийн эцэст “**ᠯ**” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: qudal (VII-11b). Үүнд Шастирт илэрсэн **l** гийгүүлэгчийн үгийн адагт орох “**ᠯ**” хэлбэр нь уйгуржин монгол үсгийн сурвалж бичигт мөн түгээмэл илэрнэ. Жишээлбэл: yabudal.

4. Үгийн адагт орсон **s** гийгүүлэгч үсгийн онцлог

Цаазын бичигт **s** гийгүүлэгч үгийн адагт “**ᠰ**” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: ulus (31b:4). Шастирт үгийн адагт орсон **s** гийгүүлэгч “**ᠰ**” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: bars (V-2b), činadus (VII-11b). Цаазын бичиг болон Шастирт илэрсэн **s** гийгүүлэгчийн үгийн адагт орсон үсгийн сүүл нь адил бус хэлбэрээр илэрчээ, **s** гийгүүлэгчийн үгийн адагт орох тус хоёр хэлбэр нь монгол сурвалж бичигт түгээмэл илэрнэ. Жишээлбэл: bars, ečüs (уйгуржин). Гэвч Шастирт илэрсэн “**ᠰ**” хэлбэрийг уйгуржин монгол үсгийн сурвалж бичигт илрэх “**ᠰ**” хэлбэртэй харьцуулбал, хэдийгээр бүр ташуугаас бүтсэн ч ташуугийн бичлэгийн хувьд ялгаатай байдаг. Уйгуржин монгол үсэгт илрэх “**ᠰ**” хэлбэр нь богино шулууны доор баруун чиглэлтэй ташууг шууд залгаж бичсэн байна, гэвч Шастирт илэрсэн “**ᠰ**” хэлбэр нь зүүнш доош чиглэлтэй богино ташуугийн доор баруун доош чиглэлтэй ташууг залгаж бичсэн байна. Энэ бол тус сурвалж бичгийн өвөрмөц онцлог юм. Шастираас хожуу үеийн бүтээл болох буриад орчуулгын бүтээлд үгийн эцэст орох **s** гийгүүлэгч мөн ташуугаар бичигдсэн боловч харин ташууг баруун тийш чиглэлээр зурсан “**ᠰ**” хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: bars. Дээрхийг хураангуйлбал, Цаазын бичигт илэрсэн эгшиг гийгүүлэгч титэм, толгойн тэмдэг буюу

үсгийн сүүлийн илэрсэн хэлбэрт уйгуржин монгол үсгийн хэлбэр маш цөөн байж, өнөөгийн монгол бичгийн хэлбэртэй маш адилавар бичигдсэн байна. Энэ нь тус сурвалж бичиг хэдийгээр 17 дугаар зууны үед зохиогдсон боловч түүнийг хуулсан нь нэлээд хожуу үе болохыг харуулж байна. Харин Шастирт илэрсэн хэлбэрт уйгуржин монгол үсгийн сурвалж бичигт илэрдэг онцлог шинж илүү хадгалагдаж байна.

Гурав. Ялгах дуслын онцлог

Тус хэсэгт дээрх монгол сурвалж бичгүүдэд илэрсэн *п*, *q*, *γ*, *š* зэрэг дөрвөн гийгүүлэгчийн дусалтай эсэх хэлбэрийн илэрсэн байдлын тухай жишээтэй тодорхойлон өгүүлжээ.

1. *п* гийгүүлэгчийн дуслын тухай

Цаазын бичигт *п* гийгүүлэгч дусалтай бичигдэх болон дусалгүй бичигдэх хоёр хэлбэрээр илэрсэн боловч дусалтай бичигдэх хэлбэр нь харьцангуй олон илэрчээ. Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад илэрсэн *п* гийгүүлэгч мөн дусалтай бичигдэх ба дусалгүй бичигдэх хоёр хэлбэрээр илэрчээ. Үүнд дусалтай бичигдэх үзэгдэл нь зөвхөн “чанадас, үнэн” гэх хоёр үгэнд илэрсэн байна.

Жишээлбэл: noqai-a (IV-5b), nigen (V-2b), unun (IV-5b), nemlegsen (V-2b), činadus (VII-11b), ünen (VII-11b).

Гэхдээ дусалтай бичигдсэн хоёр жишээ нь цөм үгийн дунд орох *п* гийгүүлэгчид илэрчээ. Цаазын бичигт илэрсэн *п* гийгүүлэгчийн дусалтай бичигдэх хэлбэр нэлээд түгээмэл илэрсэн мөртөө дэвсгэр үсэгт хүртэл бүр дусал нэмэх зуршилтай байв. Гэвч буриад орчуулгын бүтээлд *п* гийгүүлэгч цөм дусалтай хэлбэрээр илэрсэн юм. Жишээлбэл:

 unun, noqai.

2. *q*, *γ* гийгүүлэгчийн дуслын тухай

Цаазын бичигт *q* гийгүүлэгч дусалгүй хэлбэрээр илэрч, *γ* гийгүүлэгч мөн дусалтай болон дусалгүй хоёр хэлбэрээр илэрсэн боловч дусалгүй бичигдэх дүрс нь харьцангуй олон тохиолддог.

Жишээлбэл: šaycaγ-a (31a:5), juljayan (31a:5), mongqay (27b:5). Цаазын бичиг болон Шастиртай тохиролцох хэсгийн агуулгад *q* болон *γ* гийгүүлэгч дусалгүй хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл:

ᠰᠢᠶᠠᠵᠢᠶᠠᠢ (V- 4b), ᠵᠢᠯᠵᠢᠶᠠᠨ (V-4b), ᠮᠣᠩᠭᠠᠶ (V-2b). q, γ гийгүүлэгчид дусал бичих эсэхийн тухай уйгуржин монгол үсгийн цаг үеэс эхлэн сонгодог бичгийн цаг үе хүртэл нийтэм тогтворжоогүй байв. “q гийгүүлэгчид дусал бичих зарчим 13-18 дугаар зууны сурвалж бичигт цөм илэрчээ”³ жишээлбэл: Гэсэрт (бух)⁴ гэх үгэнд дусалтай хэлбэрээр бичигджээ. Гэвч Цаазын бичигт илэрсэнгүй. Шастирт Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн бичлэг болон түүнээс хойно бий болсон буриад орчуулгын бүтээлд, q, γ гийгүүлэгчид дусалтай бичих хэлбэр цөм илэрсэн байна.

3. ᠰ гийгүүлэгчийн дуслын тухай

Цаазын бичигт ᠰ гийгүүлэгч дусалтай бичигдэх хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: ᠰᠠᠶᠠᠴᠠᠭ-a (31a:5). Цаазын бичиг болон Шастиртай тохиролцох хэсгийн агуулгад ᠰ гийгүүлэгч дусалгүй хэлбэрээр илэрчээ. Жишээлбэл: ᠰᠢᠶᠠᠵᠢᠶᠠᠢ (V-4b). ᠰ гийгүүлэгч дусалтай болон дусалгүй хэлбэр уйгуржин монгол үсгийн сурвалж бичгээс сонгодог бичгийн цаг үе хүртэл цөм оршиж байв. Үүнд Цаазын бичигт илэрсэн ᠰ гийгүүлэгчид дусал идэвхтэй бичигдэж, Шастирт илэрсэн ᠰ гийгүүлэгчид дусал бичихгүй хэлбэр түгээмэл илэрчээ. Дээрхийг хураангуйлбал, Цаазын бичигт илэрсэн n, γ гийгүүлэгчид дусалтай болон дусалгүй хэлбэр цөм илэрсэн боловч n гийгүүлэгч дусалтай бичигдэх үзэгдэл маш түгээмэл илэрч, γ гийгүүлэгч дусалгүй бичигдэх үзэгдэл харьцангуй олон илэрчээ. Шастирын Цаазын бичигтэй тохиролцох хэсгийн агуулгад n гийгүүлэгч мөн дусалтай болон дусалгүй хоёр хэлбэрээр илэрсэн боловч дусалгүй хэлбэр нь олон хэрэглэгджээ. Үүнээс гадна, γ гийгүүлэгч бас дусалгүй бичигдэх хэлбэр илэрчээ, q гийгүүлэгч хоёр сурвалж бичигт цөм дусалгүй хэлбэрээр илэрчээ, ᠰ гийгүүлэгч дусалтай бичигдэх хэлбэр Цаазын бичигт тун олон илэрсэн байхад, Шастирын Цаазын бичигтэй тохиролцсон хэсэгт дусалгүй хэлбэрээр илэрчээ.

³ Хасчимэг. Бээжин барын Гэсэрийн туужийн хэлний судалгаа. ӨМИС., 2015

⁴ Хасчимэг. Бээжин барын Гэсэрийн туужийн хэлний судалгаа. ӨМИС., 2015

THE CULTURAL WAY

ДҮГНЭЛТ

17 дугаар зууны монгол сурвалж бичиг Цаазын бичиг болон 14 дүгээр зууны хуулбар бүтээл болох Шастир жич түүний хожуу үеийн орчуулгын бүтээлүүдэд илэрсэн монгол үсгийн бичлэг нь нэлээд зөрүүтэй мөртөө бүр тус тусдаа тухайн үеийн монгол үсгийн онцлог шинжийг илэрхий харуулж байна. Үүнд Цаазын бичиг дэх үсэг бичигт нэг талаар сонгодог монгол хэлний үеийн монгол үсгийн онцлог нэлээд илэрхий болсон бөгөөд нөгөө талаар үсгийн зурлагын хувьд маш илэрхий өвөрмөц онцлогтой юм. Шастирт илэрсэн монгол үсгийн зурлагад харин уйгуржин монгол үсгийн онцлог шинж илэрхий олон хадгалагдаж байгаа боловч зарим бичлэг зурлага дээр мөн өвөрмөц онцлогтой хэлбэр илэрч байна. Харин Шастирын 19 дүгээр зууны буриад орчуулгын бүтээлд илэрсэн үсгийн зурлага нь орчин цагийн монгол хэлний үсгийн бичлэгтэй нэлээд адилавтар бичигдэх болжээ.

ABSTRACT

The records of the Mongolian script found in the late translation works of the 17th-century Mongolian manuscript of the *Čayaja yin bičig* and the 14th-century copy of the *Šastir* and clearly show the characteristics of the Mongolian script of that time, although each line is quite different. On the one hand, the characteristics of the Mongolian alphabet during the classical Mongolian language are quite evident in the alphabet of *Čayaja yin bičig*'s script, and on the other hand, it has a very obvious unique feature in terms of calligraphy. In the Mongolian writing found in the chronicles, many features of the Uyiurjin Mongolian writing are clearly preserved, but some of the written writings also have a unique form. However, the inscriptions found in the 19th-century Buriat translation of *Šastir* are very similar to the writings of the modern Mongolian language.

Keywords: *Čayaja yin bičig*, *Šastir*, *Buriad translation*, *writing word*

ДУЛААНЫ ӨГҮҮЛЛЭГ ДЭХ “ЗОЛИОСНЫ ХОНЬ 替罪羊” ГЭХ УР ЗАГВАРЫН
ТАЙЛАЛ

-“Тэнэг үнэг алга болсон нь” гэх өгүүллэгийн жишээн дээр

Гоёонч*

ХУРААНГУЙ

Тэнэг үнэг алга болсон нь (傻子乌尼戈消失了) бол Дулааны анхдагч өгүүллэгийн түүвэр байж, түүвэрт байгаа Тэнэг үнэг алга болсон нь гэх өгүүллэгт зохиолын гол баатар тэнэг үнэгний гурван удаагийн сураг тасарсан ба гурван удаагийн дахин илэрсэн гэх гол сэжмээр үлгэрийн үйл явдлыг хэрхэн холбож, үнэг гэгч золиосны хонины дүрийг зураглан бүтээсний хамт хүн чанарт нуугдаж байгаа муу муухай талыг илчилсэн байна. Энэ нь өрнө дахины золиосны хонь гэх ур загвар (原型)-ын хувилбар хэмээн хэлж болно. Тус өгүүлэлд Фрейн ур загварын онолыг ашиглан Дулааны “Тэнэг үнэг алга болсон нь” гэх өгүүллэгт илэрсэн золиосны хонины ур загварыг шинжлэн, энэхүү ур загварын ард нуугдсан хүн чанарын тухай асуудал, аль эсвэл энэ өгүүллэгийн тусгах гэсэн утга санааны тухай товч өгүүлжээ.

Түлхүүр үгс: *Дулааны өгүүллэг, золиосны хонь, ур загварны онол, хүн чанар*

Дулаан, ӨМӨЗО-ы Тунляо хотын Хүрээ хошууны хүн. Өвөр Монголын Их Сургуульд суралцаж байх хугацаандаа урьд хожид “Ололт 收获”, “Ардын утга зохиол”, “Аравдугаар сар 十月”, “Залуу зохиолчид 青年作家”, Шанхайн утга зохиол”, “Тал нутаг” гэх зэрэг сэтгүүл дээр зохиол бүтээлээ нийтлүүлж, анхдагч өгүүллэгийн түүвэр Тэнэг үнэг алга болсон нь 2002 онд хэвлэгдсэн юм. Түүний зохиол бүтээлийн тоо нь бага боловч зохиол бүтээлийнх нь хайр сэтгэл маш бялхам, уран гайхамшигт дүрслэн бодолттой мөртөө бичлэгийн арга нь өөрийн гэсэн хэв маягаар үе

* Өвөр Монголын Их Сургуулийн Монгол Судлалын Дээд Сургуулийн магистрант

THE CULTURAL WAY

тэнгийн зохиолчдоос ялгагдаж байдаг. Тэрээр Зургадугаар хугацааны хятад хэлний залуу зохиолчдын шагнал, Туужийн сонгомолын хоёрдугаар хугацааны Ши фү шян хундагат шинэ зохиолчийн шагнал, Арван нэгдүгээр хугацааны Дин Лин-ий нэрэмжит утга зохиолын шагнал, Хоёрдугаар хугацааны Тал нутаг утга зохиолын шагналын шинэ зохиолчийн шагнал, Арван наймдугаар хугацааны Аравдугаар сарын утга зохиолын шагнал гэх зэрэг шагналыг хүртсэн байдаг. Түүний “味火” гэх өгүүллэг нь дундад улсын өгүүллэгийн нийгэмлэгийн 2019 оны дундад улсын өгүүллэгийн жагсаалтад сонгогдож, 2020 оны Цэцэгт газрын утга зохиол (花地文学)-ын нэрсийн жагсаалтад оржээ. Ойрын жилүүдэд Чэнь Ганлун, Ань Нин, Линь Бэй, Ян Чиншян, Ше Шанфа гэх зэрэг зохиолч шүүмжлэгч эрдэмтдээс Дулааны өгүүллэг ба зохион бүтээлтийг нь адил бус талаас шинжлэн, хувь хүнийхээ үзэл үнэлэлтээ дэвшүүлсэн байдаг.

Тэнэг үнэг алга болсон нь гэх өгүүллэг хамгийн анх Ололт сэтгүүлийн 2019 оны №4 хугацаанд нийтлэгджээ. Тус өгүүллийг өрнө дахины золиосны хонь гэх ур загварын хувилбар хэмээн хэлж болно. Харь газрын үнэг (өгүүллэгийн гол баатар, зохиолд хятадаар 乌尼戈 гэснийг энд уг утгаар нь үнэг гэж монголчлов) аливаа хүчирхийлэл болон хөнөөлийг амсаж, тэнэг мунхаг болсны ард түүнийг гай барцад авч ирлээ хэмээн дур таваар шийтгэн яллаж, хөөрхий үнэг эцэстээ алагдсан байна. Үнэг хүчирхийлэл хөнөөл болон тэгш бус хувь заяаны эсрэг хорсож гомдсонгүй, үхлийн өмнө ч айн эмээж тэлчлээгүй билээ. Үхэл нь түүнийг нэг зүйлийн төгсгөлгүй амилал, үхэлгүй мөнхрөлд хүргэсэн байна. Өгүүллэгт зохиолын гол баатар үнэгний гурван удаагийн сураг тасарсан ба гурван удаагийн дахин илэрсэн гэх гол сэжмээр үлгэрийн үйл явдлыг хэлхэн холбож, үнэг гэгч золиосны хонины дүрийг зураглан бүтээсний хамт хүн чанарт нуугдаж байгаа муу муухай талыг илчилсэн байна. 20 дугаар зууны өрнө дахины алдарт онолч шүүмжлэгч Носров Фрей (诺思洛普·弗莱 1912-1991)-ийн үзэхээр, ур загвар гэдэг бол нийтлэг мөртөө дахин давтан илэрдэг санаа дүр (意象) мөн, утга зохиол нь шидэт үлгэрээс эх үүсэлтэй, шидэт үлгэрт хойч үеийн утга зохиолын хөгжлийн явц дахь аливаа хэлбэр ба гол сэдэв агуулагдаж байдаг. Тус өгүүлэлд Фрейн ур загварын онолыг ашиглан Дулааны Тэнэг үнэг алга болсон нь гэх өгүүллэгт илэрсэн золиосны хонины ур загварыг шинжлэн, энэхүү ур загварын ард нуугдсан хүн чанарын тухай асуудал, аль эсвэл энэ

өгүүллэгийн тусгах гэсэн утга санааны тухай өөрийн үзэл төрөгдлөө хуваалцъя.

Нэг. Золиосны хонь гэх ур загварын тухай

Золиосны хонийг англиар scapegoat гэдэг, бусдын орноос ял там амсах этгээдийг зүйрлэн заана. Энэ үгийн гарал нь Вильям Тиндале (William Tindale 1492-1576)-ийн 1525 онд грек хэлнээс орчуулсан Ариун номоос эхлэлтэй, золиослох өдөр (贖罪日)-т хүн төрөлхтний ял нүгэлийг үүрэглэсэн хонь, даруй өргөл тахилгад хэрэглэдэг хонийг заана. “Ариун ном, Ли мү жи 利未记”-ийн 16 дугаар бүлэгт, хонь ямааг тахилгад өргөхөөр өөрийн ял нүгэлээ цагаатгах тухай тэмдэглэл нэлээд олон бий. Бодитоор хэлбэл Мойсын хуулийн тогтоолыг үндэслэвэл, жил бүрийн золиослох өдөрт еврейчүүд хоёр хонь гаргаж, нэгийг нь тахилгын эд болгож хурмаст тэнгэрт өргөн, нөгөөг нь тахилын ширээн доор уяад, өнөөх хонины толгойг нь гараар доош дарна. Энэ нь хамаг амьтныг орлон хурмаст тэнгэрт энэ нэг жилийн ял нүгэлээ наминчилж байгааг төлөөлж, дахиад энэ золиосны хонийг эзгүй газарт хөөж явуулдаг юм. Иймээс Ариун номд тахилгын хонь ба золиосны хонь гэсэн хэллэгтэй болж, золиосны хонь гэх ур загвар ч үүнээс үүсэлтэй байдаг.

Үүнээс гадна, Ариун номын Шинэ гэрээнд тонолжин жясанд хүргэгдсэн Есүс мөн золиосны хонины гунигт хувь заяанаас мултарч чадаагүй. Түүний золиосны хонь болсон шалтгаан нь хүчирхийллийг чадахын чинээгээр хориглож, нэг хүний үрэгдлээр бүх улсыг аварсан хэмээн тайлбарлаж болно. Канадын шүүмжлэгч Н.Фрей “Аугаа их код Ариун ном хийгээд утга зохиол” гэх бүтээлдээ: “Есүс үнэндээ Хуучин гэрээ, Ли мү жи-д дурдсан ялаа золиох тахилга дээрх хоёр хонины үйлдийг ганцаар үүрэглэсэн байна” хэмээн зааж гаргажээ. Үүнтэй адилаар эртний грекийн шидэт үлгэр “Одипис” доторх гол баатар нь мөн ч золиосны хонины төлөөлөгч болох юм. Сахиусны зарлигийн өгүүлэхээр Одипис өөрийн эцгээ алж эхээ залган авч сууснаас болж Тибэ хотод хулганын хижиг дэлгэрэв гэж, түүний хувь хүний ял хилэнцээс болж олонд гай гамшиг авч ирсэн учраас зөвхөн Одиписыг шийтгэвэл сая бүх Тибэ хотыг аварч чадна. Энэ нь үнэндээ Одиписын ганц хүний үрэгдлээр бүх хотын амар төвшинг сольж байгаа явдал байж, яг ийм учраас Одиписын дүр нь золиосны хонь болсон нь гарцаагүй. Дээр дурдсан иймэрхүү ял нүгэл буюу гай барцадыг шилжүүлэх үйл ажиллагаа эртний нийгэмд маш

нийтлэг чанартай байжээ. Хүн судлалын эрдэмтэн Ж.Г.Фрейзэр (詹姆斯 乔治 弗雷泽 1854-1941) Алтан мөчир гэх номдоо, золиосны хонь гэх ухагдахууныг нарийн тайлбарласнаар барахгүй дэлхийн бүх газрын золиосны хонийг алахаар гай гамшгаас зайлах тахилгыг ч нарийн тэмдэглэсэн байдаг.

Иймэрхүү гай гамшгаас хэлтрэх бодит жишээ монголчуудын тууль хайлах ажиллагаанд мөн адилханаар оршиж байна. Жангарын бүх бүлгийг хайлдаггүй, хэрэв 12 бүлэг бүхнийг хайлбал үүдэн дээр нэг шар толгойт хонийг уяж тавиад, туулиа хайлж дуусмагц тэр хонийг даруйхан алах хэрэгтэй, эс тэгвэл Жангарчийн гэдэс нь дэлбэрэх аюултай” гэж Цогжин багшийн хээрийн шинжилгээний тэмдэглэлд байна. Жангарчийн бие дээрх гай барцадыг шар толгойт хонинд шилжүүлсэн учраас тэрхүү хонь нь золиосны хонь болсныг харуулна. Олны мэдэхээр, тууль хайлах нь гай гамшгийг арилгаж сайн сайхныг ерөөн бэлгэдэн, эзэд сахиусыг баясгах үйлдэлтэй байдаг. Саяын материалаас үзвэл тууль нь мөн ч хүн төрөлхтнийг залхаан шийтгэх чадамжтай юм. Энэ нь даруй юунд тууль хайлах үед заавал гарч мэдэх гай гамшгийг хонины бие дээр шилжүүлдэг гэдэг ёсыг тайлбарласан байна¹. Золиосны хониор ял нүгэл буюу аюул гамшгаас хэлтрэх үйл ажиллагаа нь өрнө дахин дорно дахинд нийтлэг оршдог. Энэхүү ялаа золиослох ажиллагаа нь хэдийгээр улиран хувьссан ч мөн л өнөөгийн зарим зан үйлд хадгалагдаж, нэг зүйлийн үл мэдэгдэх далд ухамсрын хувиар хүмүүсийн дотоод сэтгэлд гүн хадагджээ.

Харин золиосны хонь нь нэг зүйлийн уран зохиолын ур загвар болон хувьсаж, уран зохиолын чухал дүрслэгдэхүүн болж үе улиран хөгжсөөр иржээ. Золиосны хонины тухай ур загварын онолыг үүсгэгч нь Н.Фрей болно. Түүний үзэхээр, ур загвар гэдэг бол нийтлэг мөртөө дахин давтан илэрдэг санаа дүр мөн, ур загвар даруй анхны хэлбэр. Утга зохиолын анхны хэлбэр нь шидэт үлгэр, шидэт үлгэрт хойч үеийн утга зохиолын хөгжлийн явц дахь аливаа хэлбэр ба гол сэдэв агуулагдаж байдаг. Иймээс шидэт үлгэр бол ур загвар болох юм. Фрей-ээс ур загварын тухай тодорхойлолд шинэ тайлбар хийж, ур загварын онолыг нэг зүйлийн бодитжуулсан шүүмжлэлийн арга зам болгосон байна. Тэрээр ур загварын онолыг утга зохиолын хэмжээнд шилжүүлэн

¹ 阿婧斯：试论蒙古古诗讲唱中的‘替罪羊’现象，《内蒙古艺术学院学报》，2012年第3期9卷，p.120-121

хэрэглэж, шидэт үлгэрийн ур загвар болон утга зохиолын харьцааг судлахаар дамжин зохиол бүтээлийн жинхэнэ утга агуулгыг эрэлхийлсэн байна.

Хоёр. Тэнэг үнэг – золиосны хонь гэх ур загварын тайлал

Дулааны өгүүлэн буй өгүүллэгээс золиосны хонь гэх ур загварын дахин илрүүллийг олж харж болно. Доор тус өгүүллэгийн үйл явдал, дүр бүтээлт гэх хоёр талаас золиосны хонь гэх ур загварын дахин цогцлолт хийгээд дүрс хувиралтыг ажиглая.

Өгүүллэг зохиолын гол баатар тэнэг үнэгний 3 удаагийн сураг тасарсан ба 3 удаагийн дахин илэрсэн гэх гол сэжмээр үлгэрийн үйл явдлыг хэлхэн холбосон байдаг. Зохиол эхлэнгүүтээ “我的房客乌尼戈，在一个鼯鼠满世界跑的春季消失了。”² гэж үгүйсгэлийн хэлбэрээр гол баатраа татан гаргахын хамт үнэгний 1 дүгээр удаагийн сураг тасарсныг тунхаглажээ. Тэгээд үнэгний хэрхэн би-ийн гэрт ирсэн, балгасны ардын тэнэг үнэгэнд дургүйцсэн ба цаашлан янз бүрийн аргаар үнэгийг хардсан тухай бичсэн байна. “远处突然传出了惨叫... 随着达林台的痛击，乌尼戈逐渐呼吸困难，脸色发青，指甲发紫。他开始拼命吸气，却被达林台的弯刀割断了喉咙！”³ тэнэг үнэг ингэж Далантайн хутган доор амиа алдав. Ийнхүү гол баатрын үхэл нь 2 дугаар удаагийн сураг тасарсныг харуулжээ. Үнэгний үхсэнийг нүдээр харсан “би” ч эмнэлэгт орж, “би” мэс заслаа хийгээд эмнэлгээс гэртээ буцахад, үнэг гэрийн үүдэн дээр “би”-г хүлээж байв. Энэ нь гол баатрын дахин амилал бөгөөд дахин илрэл болно. Гэвч дахин амилсан тэнэг үнэг угийн өнгө төрхөө алдсан байна: “乌尼戈身上发生了一些变化。他无法维持漂亮男孩的形态，他总是白发苍苍，脸孔黑得像岩石。”⁴ балгасны ард мөн л цөхрөшгүйгээр тэнэг үнэгийг шийтгэн яллаж, тэнэг үнэг ч аливаа хүчирхийлэл болон хөнөөлийг амсаж явжээ. Балгасны ардаас солонго арвидаж, гай гамшиг үүссэнийг тэнэг үнэгийн яршиг хэмээн хөөн, тэдний тэнэг үнэг дэх хүчирхийлэл нь ч оргилдоо тулж, “乌尼戈被这群疯子拉到广场上，当着众人的面被毫无人道地注射了硫磺妥钠，当场变成了无数片齿状的娇叶，被一股脑儿地塞进了火化炉里。”⁵ ингэж тэнэг үнэг үнс болон замхарч,

² 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 1

³ 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 20

⁴ 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 22

⁵ 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 30

золиосны хонины хувиар хүн ардын өмнөөс биеэ үрэгдүүлсэн байна. Энэ удаагийн бие үрэгдэл нь даруй гол баатрын 3 дахь сураг тасарсны бэлгэ тэмдэг болох юм. Тэнэг үнэг үхсэний хоёр гарагийн дараа, балгасны бүх ард ч өөрийн үхлээ угтан авч ирлээ. Энэ үзэгдэл нь Ариун ном дахь мөхлийн өдрийн эцсийн шүүлттэй маш төстэй байдаг – хүн төрөлхтний хийсэн ял нүгэл нь туйлдаа хүрэх үес, тэнгэрийн Габрел даруй эцсийн шүүлтийн бүрээг үлээн цуурайтуулж, сахиуснаас сайн хүн бусад аливаа хүн төрөлхтнийг шийтгэн залхаадаг. Тус өгүүллэгт тэнэг үнэг “би” зэрэг бол сайн хүний төлөөлөгч, харин балгасны ард бол шүүгдсэн иргэд болно. Зохиолын хамгийн сүүлд “乌尼戈仰躺在一捆捆散发着芳香的木枝旁，迎着阳光，每一寸皮肤都充盈着生命… 他依旧是初次见面时的漂亮男孩… 我们的朋友乌尼戈永生不息——他只是用自己的方式消失了”⁶ гэж дүрслэн бичсэн нь гол баатрын 3 дугаар удаагийн илрэл болох бөгөөд хамгийн эцсийн дахин илрэл болох юм. Тус өгүүллэгийн бүх үйл явдлаас мэдэх нь балгасны ард хувийн ашиг тусын төлөө тэнэг үнэгийг гадуурхаж, элдэв янзаар хардан, учиргүй солонго арвидсаныг хүртэл тэнэг үнэгний ял хэмээн түүнийг цаазын тавцанд гаргасан байна. Ийм учраас зохиолын гол баатар тэнэг үнэг бол даруй балгасны ардын өмнөөс биеэ үрэгдүүлсэн золиосны хонь болно.

Тэнэг үнэг гэгч дүрийг ажиглавал, тэр бол эх байгаль ба гоо сайхны бүрэлбаа байж, түүний бие дээр хүний шинж, амьтны шинж ба сахиусны шинжийг хамтад нь хадгалсан юм. Хүний шинж гэхэд, тэнэг үнэг үг хэлж чадах мөртөө хүний хайр сэтгэлтэй байдаг. “纸是门，伤口是生锈。” 他说着陌生的谚语，用青涩热情的声音回答我，透出罕见的文雅气息...”⁷ гэж тэнэг үнэг хэдийгээр хүнд ойлгогдохгүй нэг юм яриад байдаг ч хэл амтай гэсэн нь үнэн, тийм мөртөө тэр бас хүний адил инээж уйлж баярлаж гомдох олон сэтгэлтэй, иймээс түүнд хүний шинж байдаг нь илэрхий. Гэвч мөн чанар дээрээ тэр бол нэгэн үнэг гэгч амьтан болох юм. Үнэний тухайд хэлэхэд өнөөгийн үзэл ойлголт ба байдлаар бол үнэг нь хуйхар хулжин, харгис хэрцгий, заль мэхтэй гэх мэтээр муу талын төлөөний дүр болж байдаг. Энэ бол дорно дахины соёл ялангуяа монгол соёл, хятад соёлд оршиж байгаа нийтийн чанартай ойлгогдохуун мөн.

Гэтэл өрнө дахины соёлд бол үүнээс зөрүүтэй. Ихэнх домог яриа буюу явган үлгэрт үнэг бол эрхэмсэг хээнцэр, ухаан самбаатай, өвчин

⁶ 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 31-32

⁷ 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 5

зовлон засаж анагаах чадалтай хэмээн шүтэн бишрэгдэж байжээ⁸. Тус өгүүллэг дэх үнэг нь монголчуудын удамшилт соёл сэтгэхүй доорх бүтээгдэхүүн биш, харин өрнө дахины соёлын нөлөөнд зураглан бүтээгдсэн сайн талын дүр болно. Өгүүллэгт гарах гол баатар тэнэг үнэг бол амьтны ертөнц дэх үнэгний бэлгэдэл дүр гэж хэлж болох мөртөө байгалийн жам ёсоор үнэг солонго хоёр бол дайсагнах харьцаатай байдаг. Үүнтэй харгалзан өгүүллэгийн балгасны ард бол солонгын бэлгэдэл байж, тэнэг үнэг-балгасны ард хийгээд үнэг-солонго гэх хоёр хос зөрчлийг бичихээр дамжин тэнэг үнэгний балгасны ардад дарлагдсан учрал тохиолдлын хуумгай чанарыг тусгажээ. Тэнэг үнэгний бие дээрх хамгийн чухал шинж нь даруй түүний сахиуслаг шинж болно. Тэр зохиолд анх илрэхдээ нэгэн арван дөрөв таван настай залуу хүү байснаасаа хоёр өдрийн дотор өсөн бойжоод зуун хорин настай өвгөн болсон юм. Гадна төрхөөс нь үзвэл тэнэг үнэг хүн амьтнаас ялгагдах онцлогтой: “乌尼戈的掌心心里长满了小巧玲珑的草，里面蛰伏着草爬子。他的每一个关节腔里都有蚂蚁在建造新的宫殿。”⁹ иймэрхүү дүрслэл нь тэнэг үнэгний ид шидийн хүчийг харуулж буй. Үүнээс нэн чухал нь тэнэг үнэгний ахин дахин амилж чадах увидастаа байдаг. Балгасны ардад хоёр удаа алагдсан боловч бүр дахин амилсан нь түүний үхэшгүй мөнхийн чадварыг дамаар үзүүлжээ. Эдгээр бүхэн нь тэнэг үнэгний сахиуслаг шинжийг тусгах бөгөөд яг энэхүү шинжээс болж тэр золиосны хонины хувь заяанаас мултарч чадсангүй билээ.

Дээрх өгүүлсэн гол баатрын дүрийн онцлог, үйл явдлыг ажиглавал, тус өгүүллэг бол золиосны хонины ур загварын дахин илрүүлэлт байж, балгасны ардаас солонго арвидаж гай гамшиг үүсгэсэн ял нүгэлийг тэнэг үнэгний бие дээр зольж, тэнэг үнэгийг шийтгэхээр дамжин гай барцадыг арилган ял нүгэлээ цагаатгах зорилгодоо хүрсэн байна. Гэвч тус өгүүллэг нь энэхүү ур загварыг тэр ёсоор нь шилжүүлэн хэрэглэсэн биш, харин өөрийн гэсэн шинэчлэл хийгээд бодолхийлэл буй. Даруй гол баатрын бие үрэгдсэний дараах дахин амилалаар балгасны ардын бие дээрх хүн чанарын эмзэг асуудлыг товойлгосон юм.

⁸ Насанбаяр. Үлгэрийн үлгэр-монгол уран зохиолын хүүрнэлийн загварууд ба тэдгээрийн соёлын утга. ӨМСХХ

⁹ 渡瀾：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 31

Гурав. Тэнэг үнэг алга болсон нь гэх өгүүллэг дэх хүн чанарын тольдол

Дулаанаас “золиосны хонь” гэх ур загварыг өгүүллэгтээ ашиглаж, үүгээр дамжуулан ямар асуудлыг тусгаж чадсан бэ гэвэл даруй хүн төрөлхтний бие дээр оршиж байгаа өөрийн ашиг тусаа хамгаалахын төлөө илэрсэн аминч, хүйтэмсэг, харгис хэрцгий зэрэг хүн чанарын эмзэг талыг илчилсэн байна. Өгүүллэг дэх балгасны ард иргэд бол угаасаа аливаа хувиралтыг жигшин эсэргүүцэж, байгалийн хүчтэй ойртохыг цээрлэдэг бөгөөд эх байгаль бол аливаа хувирал хөгжлийн эх үүсвэр мөн гэж үздэг. Тэнэг үнэгний дураар хувилж чадах чадвар хийгээд түүний гоо сайхан нь балгасны ардын хорсол заналыг дүүргэжээ. Ийм учраас балгасны ард янз янзын аргаар тэнэг үнэгийг гадуурхаж байжээ. “人的愤怒往往来源于恐惧，而“自然恐惧”或乌尼戈的“这一面，另一面”的恐惧又是力大无穷的。”¹⁰. Иймэрхүү сүрдэх сэтгэхүй нь балгасны ардын хүн чанарт нуугдаж байгаа эмзэг буурай талыг илрүүлж гаргасан юм. Тэнэг үнэгийг сая энэ балгасанд ирэх үед бол зүгээр гадуурхаж, харааж зүхэж байсан байснаасаа сүүлд нь улмаар даварч харгис ажиллагаа балмад үйл хийж эхлэв. Балгасны ард ухаан сөхөөгүйгээр тэнэг үнэгийг хардан хорлох үес, солонго – балгасны ардын муу муухай хүчний бэлгэдэгч – хориглохын аргагүй галзуурч эхлэн, хулгана гамшиг болсон байна. Тэгээд балгасны ард энэ удаагийн хулгана гамшиг үүссэнийг тэнэг үнэгнээс болж хэмээн нэр зүүлгэж тэнэг үнэг золиосны хонины хувиар бие үрэгдэхээс өөр зам олдохоо больжээ. Үнэндээ гамшиг үүсгэсэн жинхэнэ хэрэгтэн бол балгасны ард болно. Балгасны ард өөрийн ял нүгэлээ тэнэг үнэгний бие дээр шилжүүлж, түүнийг шийтгэхээр дамжин өөрийн ял нүгэлээ цагаатгасан байна. Үүнээс бид балгасны ардын бие дээрх харгис хэрцгий, хүйтэн цэвдэг, балмад сагсуу зэрэг дорой чанарыг олж харж болно.

Тус өгүүллэг нь өнгөн тал дээрээ гол баатрын ялагдлаар эцэслэсэн боловч гүн давхаргаас авч үзвэл, тэнэг үнэг үнэндээ өөрийн эрх чөлөөгөө олж чадсан байна. “他在镇子里遭受折磨，变成黑色的老人，但他身上却源源不断地传出和谐和安宁的光明力量”¹¹，“路途中，我遇见了我那被烧成灰的房客……他依旧是初次见面时的漂亮男孩，这种去而复返后已有所改变的音乐般的美丽仿佛在告诉我——生命仍然一如既往地缓缓前行。这就是他一生都在听从其召唤的命运。我们的

¹⁰ 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 11

¹¹ 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 25

THE CULTURAL WAY

朋友乌尼戈永生不息——他只是用自己的方式消失了。”¹² тэрээр бусадтай хэдий чинээ муулагдаж тарчлагдаж явсан боловч хорсож гомдоно гэснийг мэдэхгүй, хэзээд энэрэхүй цайлган хүүхдийн сэтгэлээр хандаж, үхлийн өмнө ч айн эмээж тэлчлээгүй билээ. Үхэл нь түүнийг нэг зүйлийн төгсгөлгүй амилал, мөнхийн амар амгаланд хүргэсэн байна. Харин балгасны ардад авч хэлбэл, ялаа зольсон гэдэг боловч жинхэнээр мултарч чадсангүй эцэстээ бүгдээр үхсэн байна. Сайн санааны үзүүр сүү, муу санааны үзүүрт цус гэдэгчлэн тус өгүүллэг дэх балгасны ард өөрийн санаанаасаа болж өөр амиа өөрөө хорлоход хүрчээ.

Хүний тус бие бол даруй нэгэн зөрчилт цогц мөн, хүн чанар ч адил. Хүн чанарын сайн муу нь аль тал нь голлох байрыг үзүүлэхээр тогтоогдоно. Амар тайван цаг үед хүмүүс даруй эелдэг зөөлөн, найрсаг зантай байдаг. Хувийн ашиг тус сүрдүүлэлд учрах үед хүн чанарын дорой тал нь даруй хүчирхэг байранд оршиж, хүн чанарыг удирдаж явдаг. Яг энэ үед золиосны хонь шаардагдаж, ингэж хүмүүс өөрийн ял нүгэлээ хэлтрүүлж, оюун сэтгэлийн амар тайвнаа олдог байжээ.

ABSTRACT

The human body is immediately a conflicting complex, and so is humanity. The good and bad aspects of human nature will be determined. In times of peace, people are immediately gentle and friendly. When self-interest is threatened, the weak side of the personality immediately takes over and dominates the personality. It was at this time that a scapegoat was needed, and in this way, people were spared their sins and found peace of mind.

Keywords: narrative of Dulaan, scapegoat, design theory, humanity

¹² 渡澜：傻子乌尼戈消失了，北京十月文艺出版社，2022年，p. 32

ИЛ ХАНЫ ХАТДЫН “injū”-ИЙН ТУХАЙ

Уяхан*

ХУРААНГУЙ

Монгол хаант улс болон Юань улсын үе дэх хаадын хатны хувийн хөрөнгийг бусад дундад оронд байгуулж өнгөрсөн төр дэх хатадтай харьцуулбал, тэд хөрөнгө зузаан, байр суурь өндөр байдаг. Тэдний хувийн хөрөнгө нь инж, хаан соёрхол, өргөмжилсөн газар зэргээс үүсэлтэй, эдгээр нь бүр ордны дүрмийн хамааралтад багтаж байдаг. Ил хант улс бол баруун Ази оронд байгуулсан монгол төр болохоор тэд өөрийн уламжлалт байгууллаа хэрэгжүүлэхийн хамт, тухайн газрын онцлогт тохируулж төр засгаас монгол өндөрлөг дэх монгол хаант төртэй бүрмөсөн адил биш харин харь газрын өвөрмөц онцлогийг шингээн авсан монгол төр юм. Энэхүү байдлыг бас Ил ханы хатдын хамааралтын дүрэм тогтоолоос олж хардаг. Зохиогч хамаа бүхий өмнөх судалгааны бүтээлийг эзэмшиж, Ил ханы хатны injū-ийн тухай шинжилж тус өгүүллийг бичив.

Баруун Ази оронд ислам шашин өргөн дэлгэрч байдгаар тэндэх улсууд бараг бүгдээрээ улс төр болон шашин шүтлэгийг хамтатган төрийг засаж байдаг. Тухайн газрын уламжлалт дадал, нийгмийн байгуулал, аж ахуйн бүтэц зэрэг нь монголчуудаас зөрүүтэй зүйл олон байна. Хүлэгү Ил хант улсыг байгуулсны дараа, өөрийн хатад хөвгүүдээ баруун Ази оронд авч ирж, тэдэнд бэлчээрийн газар ба ард иргэн хуваан өгч төвхнүүлэн, тэдний өдөр тутмын хэрэглээний шаардлагыг баталж байжээ. Хатны хөрөнгө нь Ил хант улсын injū-ийн нэг хэсэг болдог, тэр нь бусад Юань улс дахь хатанд өргөмжилсөн газартай нэлээд адилавтар байдаг.

Түлхүүр үгс: *Ил хант улс, injū, баруун Ази, Монгол хаант улс ба Юань улс*

* Өвөр Монгол Их Сургуулийн докторант

伊利汗后妃的“injū”相关论述

乌亚罕

蒙元时期，皇帝后妃经济实力比以往中原王朝相对雄厚。媵哲、皇帝赏赐、采邑都是她们的经济来源，属于斡耳朵制度管辖的部分。伊利汗国作为蒙古人在西亚的政权，既保留旧俗又吸收西域封建特色。从伊利汗的后妃管理制度便显著可见，其研究空间及价值较高，本文在前人研究的基础上对伊利汗后妃的“injū”问题进行了浅要分析，致力作出较有价值的研究成果。

西亚地区盛行伊斯兰教，多半以政教合一的政权为主。当地传统习惯、社会制度、经济体制等与蒙古人相差甚大。旭烈兀从蒙古本营带去自己的辎重队分配驻牧地和百姓，提供日常开支，斡耳朵制度在西亚地区逐渐延伸下来。伊利汗国“injū”是斡耳朵经济来源之一，并且与元朝的食邑比较相似，为进一步了解其情况，需作进一步探究。

关键词：伊利汗国；后妃；injū；西亚；大蒙古国及元朝

前人研究

与本文相关的前人研究相对较少，但也不少学者曾作过部分研究。其中李治安《元代分封制度研究》的后妃食邑分封部分对后妃食邑的形成、发展、形式等方面作出了相应的分析。徐良利的《伊儿汗国史研究》对伊利汗国史作出全面的研究，全面概括伊利汗国史的研究，内容当中提到分封制度相关的内容，但由于研究范围过于全面而忽视了分封制度以及后妃经济来源相关的针对性研究。李兴的《旭烈兀和诸伊利汗在中原的封户》一文在日本学者松田孝一《旭烈兀家族的东方领地》一文的基础上提出不同看法，专注于对旭烈兀及其他伊利汗在中原地区的封户问题进行了详细的分析，并增加了有关旭烈兀七千余户打捕鹰房以及河东陕右民户来源问题的相关内容，也针对旭烈兀家族的彰德路五户丝封地的部分问题进行了再探讨。村上正二的《蒙古王朝的采邑制度的起源》一文以《蒙古秘史》等蒙古文史料为

主要依据，详解千户制、怯薛制与采邑之间的关系，从而提出大蒙古国的采邑最初从莎余儿合勒演变而来。彼特鲁舍夫斯基的《十三、十四世纪的伊朗农业和土地关系》对伊利汗国时期的土地分割情况，土地种类，土地与农业关系等作出了详细的研究。以上几部研究的范围及成果值得当之借鉴与参考，笔者为更加全面搜索与了解伊利汗国后妃 injū 分封的研究，留下良好基础。除此之外，阅读并借鉴伊利汗国史研究相关的前人研究。如志茂硕敏《伊儿汗国的蒙古人》以及《伊儿汗国的蒙古人·续》、箭内互《蒙古怯薛及鞑耳朵考》、宇野伸浩《蒙古帝国的鞑耳朵》、朝克图《异密阿儿浑及其在呼罗珊地区进行的两次户口调查》、李一新《蒙古三大汗国伊斯兰教化论述》（上、下）、丁明俊《13-14 世纪西部蒙古汗国伊斯兰化的几个问题》、陈春晓《忽推哈敦与伊利汗国前期政治—蒙古制度在西亚的实践》相关论著等。

一、 伊利汗国的“injū”

关于“injū”一词，国内外不少学者曾对其进行过详细研究，如迦特梅尔、彼特鲁舍夫斯基、基彼洛夫、德福、吉洪诺夫、村上正二，还有国内宫海峰、姚大力等都分析过“injū”的定义及其来源，其中“injū”来源于蒙古语之说，认为因朱是汗室领地；认为因朱是土地所有制的形式；因朱与蒙古语“忽必”含义相同等多种观点。姚大力对比多种史料对这些观点进行过系统研究。他认为“因朱”一词来源于突厥语，当蒙古人的“忽必”观念经过突厥语系地区时，与“因朱”之间相调和之后，再被蒙古人嫁接到伊朗地区的。这与村上正二观点有所冲突，即“成吉思汗分与其子等的‘忽必’，绝非

‘injū<emčü’，而是作为 qubčur 对象的‘兀鲁思亦儿坚’。因此所谓 injū，却是它的对立概念的‘莎余儿合勒（封邑）’的意思”。其实“因朱”到底与“忽必”对应还是与“莎余儿合勒”更加接近，需要弄清因朱在伊利汗国的定义是什么？毕竟村上正二也提到“建国于西方伊斯兰教世界的诸汗国之内的‘莎余儿合勒’制度，与元朝治下发达了的‘莎余儿合勒’制度，似乎具有不同的面貌。”在他看来，“因朱”的概念比较接近于大蒙古国的“莎余儿合勒”，但也并不完全相似。姚大力和村上正二的观点无论对错，他们其中并未否认的一点是，所谓“因朱”在伊利汗国大部分情况下代表着伊利汗及其家族的

财产。因“injū”一词研究涉及问题广泛，与多种语言关联，且诸多学者已作过详细的研究，在此不再复述。

就伊利汗国而言，因朱是伊利汗国史文献及其相关研究当中常出现的关键词。笔者认为姚大力和村上正二的观点均有可借鉴之处。关于伊利汗国的因朱，波斯文史料多半以成吉思汗家族分赐“忽必”的性质记载因朱。但对因朱地产的处理方式，则与中原地区所谓的食邑十分相似。笔者根据文献对伊利汗国后妃的因朱管理情况进行探究如下。

三、伊利汗后妃的“injū”

十一、十二世纪的中亚和西亚地区处于当地封建制度发展期和外来游牧势力的部落制两者并立的局面。阿拔斯王朝的哈里发名存实亡，塞尔柱王朝时期，军事封建制处于主导地位。伊朗地区早在倭马亚王朝出现了采邑制度，但由于突厥游牧部族的频繁入侵，发生变化。如塞尔柱王朝时期尤为重视军权，而军权掌握在突厥军官手中。算端为了巩固与军官贵族之间的关系，反复赐予他们封地，强化统治。如此伊朗地区的土地长时间以来失去了平衡，土地种类较为混乱，其中底万土地、伊克塔、瓦克夫以及后来的因朱等。除了因朱外，底万土地是国有土地，由朝廷财政官收取赋税；伊克塔为伊朗地区军事封建制“产物”，君王分封给驻军首领或具有军事功勋者的土地；瓦克夫为宗教阶层私人地产。

本文主题伊利汗后妃的“injū”财产，属于哪一种分类，其实毋庸置疑包含在伊利汗的“injū”财产之内。彼特鲁舍夫斯基关于13世纪伊朗土地问题的研究当中对伊朗封建土地分成四类，即：“State lands(arādī-yi dīvānī);The private demesne of the īl-khān and the members of his family(khāssa,injū);The lands of the religious and charitable institution(arādī-yi vaqfī);The lands of private persons belonging to them by unconditional right(mulk,milk, arādī-yi mālikī)”，依次为国有土地；伊利汗及其家族成员的土地；宗教人士及慈善机构的地产；私有土地。

“If the income of the Dīvān lands was spent on the upkeep of the state apparatus and the army, the income from khāssa properties (injū) was spent on the upkeep of the īl-khān, of his legal wives (khatun), of his sons, and of their residence (ordu). These lands were under the control of a special ministry—the Dīvān-i injū.”

彼特鲁舍夫斯基提及，如果底万土地用于支付政治军事上的花销，那伊利汗的因朱一切资产则为伊利汗个人及其哈敦、子孙、还有他们的斡耳朵所用。阿里札答也指出“伊利汗的因朱，是指伊利汗及其家族成员个人所有的地产”，“著名伊朗学家兰普顿也同意，因朱是由大汗给予他的亲戚或其他人员的人口，并且也指大汗分给他的亲戚们作为采邑的土地”。可见学者们一致认为伊利汗后妃的因朱包含在伊利汗个人财产之内。

但史料记载过将旭烈兀汗征战所得之地中应当有其哈敦和子嗣的分例，也记载了阿八哈汗对旭烈兀汗的几位哈敦们进行过封地，即：

“既然我们的荣耀的父亲征服了如此辽阔的地区，无论如何应当分给他的妻子和儿子们各一份。”

“他（阿八哈汗）把箴牙法里勤地区赐给了忽推哈敦，把迪牙别克儿的一部分地区和札即鲁地区赐给完者哈敦，把撒勒马思赐给术木忽儿的妻子讷伦哈敦和他的儿子术失怯卜和勤疏吧，另一些地区则赐给了嫔妃所剩下的其他儿子们。”

据上述，阿八哈汗曾不仅宣告过旭烈兀汗子嗣与哈敦们拥有分得封地的资格，也对旭烈兀汗的儿子和哈敦进行过明确分封，尤其对出身地位高贵的忽推哈敦和完者哈敦赐予分地。对此，会想起大蒙古国和元朝的哈敦虽有很高的地位，但也很少被赐予分地的情况，即使存在也几乎是食邑。故而，伊利汗国的哈敦们能得到分地，经济上拥有较独立的地位，不免引起笔者进一步探究的想法。

若说伊利汗的“因朱”，多数情况下指伊利汗个人永久性的财产，但后妃所得因朱则未必如此，甚至后妃所得的地产并不是“因朱”之称。

《史集》诸伊利汗传记有如下几处记载：

“阿八哈汗将迪牙别克儿、篾牙法里勤地区（的几处地方）和另外几个地方赐给她以供生活花费之需，每年从那些地方可取得十万左右金第纳儿。” 对应原文如下：

اباقاخان از ولایت دیار بکر و میافارقین و چند موضع دیگر به اسم تونلوق به ایشان داد و هر سال از انجا قرب صد هزار دینار سرخ می رسید .

上述为忽推哈敦受命来到伊利汗国后，阿八哈汗对其安置情况的记述。忽推哈敦来伊朗地是旭烈兀生前的命令，但她还未到达伊朗地区前旭烈兀便已逝世。据史料可见阿八哈汗基于旭烈兀生前的命令安置了忽推哈敦，给她一些地区管理，“每年从那些地方”得到其“生活花费之需”，并且他对其安置的记载中未出现“因朱”一词。将阿八哈汗分给忽推哈敦的那一份，《史集》汉译本里称之为“生活花费之需”，原文则用“(be esme tūnlūgh) به اسم تونلوق”表达。“be esme”是“以…名义”之意，“tūnlūgh”一词为突厥语，笔者翻阅克劳森词典发现其与“to:nluk”一词极其相似，其通常含义为“与衣着相关、购买衣着津贴补助”等。从原文“tūnlūgh”词义看“be esme tūnlūgh”比较适用于表达赐予女性的津贴之意，将给予哈敦的供给形容得比较恰当，显然没有用“injū”一词来表明。虽与汉译“生活花费之需”并无多大差异，但只是在波斯语里“be esme tūnlūgh”更能清楚地分别伊利汗赐给哈敦们供给的性质。

“在阿鲁浑时代为每个帐殿规定了应当付的（膳食费，）转由各州供给。当各帐殿的急使和额兀-斡黑兰（侍臣）出去收取膳食费时，哈乞木们抓住上文所述的各种借口，不执行命令，而以取饲料、殷勤照顾、收受贿赂等事与他们周旋。”

上述为阿鲁浑汗时期关于斡耳朵膳食费收取时存在的腐败之风记载。从细节看，阿鲁浑汗时期哈敦们得到的经济来源是从国内各州缴纳的膳食费，也不见得说给予她们“因朱”的情况。

合赞汗执政时期对哈敦们的经济来源做了进一步的规整，记载如下：

“从王室的土地媵哲（injū）中为每个帐殿制定一个地区，从底万的掌管中分拨出来转给各帐殿作领地。” 对应原文如下：

تدارک چنان فرمود که جهت هر اوردویی از مواضع اینچوی خاص ولایتی معین گردانیده از دیوان مفروز کنند و با تصرف ایشان دهند

上述为合赞汗时期对斡耳朵分赐的一次规定，也是合赞汗改革的一部分内容。合赞汗开始执政时斡耳朵收取膳食费官吏之间的腐败已到严重程度，为避免官吏垄断膳食费，保障各帐殿哈敦们的生活所需，规定从因朱（اینچو）拿出指定的地方给斡耳朵经营。据记载，上述出现的因朱“اینچو”是指伊利汗的因朱，句意为从伊利汗的因朱地产选出指定地点给各斡耳朵哈敦，但没有明确说这份土地给了便是斡耳朵哈敦们的个体因朱。

经过以上探讨，可知伊利汗后妃们所得分地不能被视为她们自己的因朱，而是伊利汗从因朱地产中分拨固定地区给哈敦们，供她们开销而已。并且从阿八哈汗对忽推哈敦的安置，显然把这些地区给他们只是为了供她们花销。她们所管理的地方属于伊利汗个人，实权掌握于伊利汗手中。这样的形式与元朝食邑极其相似。但据笔者分析，虽然处理方式与元朝食邑几乎相同，但仔细斟酌也会发现两者之间的不同之处。

四、元朝后妃食邑与伊利汗国后妃“injū”

12世纪末13世纪初的蒙古高原处于受制于金朝，诸部落各自为战的动荡局面，没有具备成熟的政治军事制度，依然保留游牧家产制的传统。自成吉思汗建立大蒙古国开始才有分封制度、千户制、怯薛制等完整的基本制度。食邑制度从窝阔台合罕才开始形成。对于后妃的食邑情况，窝阔台合罕的丙申分封、宪宗蒙哥时期的大规模分封、世祖忽必烈、成宗、仁宗的分封史料均有若干记载。其中成吉思汗四大斡耳朵的封邑较为突出。

“大斡耳朵，五户丝，乙卯年，分拨保定路六万户。延祐六年，实有一万二千六百九十三户，计丝五千二百七斤。第二斡耳朵，五户丝，丁巳年，分拨河间青城县二千九百户。延祐六年，实有一千五百五十六户，计丝六百五十七斤。”

“第三斡耳朵，五户丝，壬子年，查认过真定等处畸零三百一十八户。延祐六年，实有一百二十一户，计丝四十八斤。第四斡耳朵，五户丝壬子年，分拨真定等处二百八十三户。延祐六年，实有一百一十六户，计丝四十六公斤。”

“诏以真定民户奉太后汤沐，中原诸州民户分赐诸王、贵戚、斡鲁朵；”

以上为《元史》所载成吉思汗四大斡耳朵封邑情况，结合《元史》其他记载，发现蒙哥合罕之后好几位大汗对成吉思汗斡耳朵加封食邑民户，无论时间早晚或者分拨多少，从分封次数来讲，可见其地位相当之高。

窝阔台合罕受耶律楚材之荐，确立五户丝食邑制度，丙申年进行大规模食邑分封。虽说窝阔台合罕大规模封邑，但从《元史》的《太宗纪》和《食货志 岁赐》可见分封多半集中在公主和功臣之间。关于后妃的封邑，丙申分封仅提及分给庄圣太后唆儿忽黑塔尼别吉的真定民户外，如上所述，附带尽“斡鲁朵”三个字一笔带过。丙申分封忽略后妃封邑之因，一般认为太宗时期，新任大汗与拖雷系在对蒙古本土、军队、民户的控制等方面争夺十分激烈。如上问题前人研究已作得十分详细，本文不再过多复述。

随着对中原农耕地区的征服，大蒙古国内的领地和百姓日益增多，地域差异造成游牧社会制度和农耕社会制度相互碰撞，太宗窝阔台时期便开始五户丝食邑分封制度逐渐普及到了这个游牧部族建立的国家。周良宵在其《元代投下分封制度初探》一文中提及元朝食邑为“漠北草原分封在汉地的延伸及其与官僚制、二税户制复合嫁接的产物。”正因如此，它在大汗和领主之间起着实重要的作用。食邑对于巩固政权，强化大汗权力，充分发挥了作用。元朝对食邑执行较为严谨，从《元史》记载显著可见其大致特点。《元史》记载：

“朝廷置官吏，收其租颁之，非奉诏，不得征兵赋。”

上述为太宗八年（1236年），进行丙申分封时对食邑的规定。据上述，可知朝廷专派官员至食邑地负责税收事宜，收取税金后通过大汗的准

允才落到领者手中，且不得私自征收兵赋。这样的规定名义上给予领者充足的安全感，实则大权掌控在大汗手中。虽略带草原分封的层次感，但充分体现封建制度的集权特质。“这种五户丝制的实行，必将大大限制诸王贵族的权益，提高集中皇权。”那么后妃所得食邑也与上述诸王贵族相同吗？《元史》记载：

“凡诸王及后妃公主，皆有食采分地。”

“然其居则有曰斡耳朵之分；没，复有继承守宫之法。”

大蒙古国时期关于后妃食邑的概念相对模糊，或许如村上正二所说“莎余儿合勒”便是食邑前身，哈敦们的份额也可能从大汗的“莎余儿合勒”来的。根据上述史料可知，窝阔台合罕时期开始食邑在朝廷中逐渐得以正式，对后妃来讲，无疑是件益事。她们正当名分获取食邑，不仅实施“继承守宫之法”，也极大保障了经济地位。据《元史》关于分封食邑的记载，后妃的食邑分封，通常与功臣、亲族一起分封，无论分得数量的或多或少，从未被遗漏。然其规定也一致，从朝廷操纵，收益暂先收集于大汗之手，再按分例重新拨给她们。虽然同样对食邑没有治理权，但一定程度上保障了后妃的经济支出。另外，言“复有继承守宫之法”，可见在大蒙古国及元朝时期的后妃的经济来源在食邑上得到了一定的保障，拥有继承之法，说明延续了她们经济实权。

元朝实施的食邑为朝廷分拨一定的分地和民户给亲族、功臣、后妃等作为经济收入，食邑领者拥有采邑权，但不是直接采邑，朝廷统一分派官吏去收取税收，经过大汗的允许再重新按分例发给领者，所有权掌握在大汗手中。对后妃而言，朝廷中得以正规，拥有固定的收入来源，保障她们的经济势力。另一方面，有效强化皇权，足以体现封建集权制度。

如第三节得出的结论，伊利汗后妃们所得的分地不能被视为她们自己的因朱，她们所得之份额只是伊利汗从因朱地产中分拨给哈敦们的开销之需，其实权掌握于伊利汗手中，这方面与元朝食邑几乎一致。

伊利汗国的因朱除了土地外，也包含因朱土地上生活的百姓。《瓦萨甫史》记载：

“通常这些因朱和私有土地都是租出去的”。

伊朗地历来多半以农耕为主，且上述所言，因朱需要出租。所以有些纳租者除了平时给领主缴纳的税钱外，还需要交付租金。伊利汗国后妃所得的因朱作为伊利汗因朱之一，与元朝食邑对比，除了采邑税金外，或许还存在多收租金的情况。

再次引用前面的《史集》记载：“当各帐殿的急使和额兀-斡黑兰（侍臣）出去收取膳食费时，哈乞木们抓住上文所述的各种借口，不执行命令，而以取饲料、殷勤照顾、收受贿赂等事与他们周旋。”

据记载，当哈敦收取膳食费时从斡耳朵指派急使和额兀-斡黑兰去朝廷指定的地方代收，伊利汗朝廷不会直接插手，斡耳朵自行解决这一程序。而这样的情况是元朝的后妃食邑领主是不具备的。与元朝的朝廷专派官吏去收税再分发的规定不同，伊利汗的哈敦斡耳朵的税收可自行收取。这也是伊利汗国后妃的份额地区管理方式与元朝对比最大区别。正因这样的管理方式显得伊利汗国的地方官吏（哈乞木）不直接受朝廷节制，越发垄断税收资金，使得伊利汗国内的管理日益松懈，直到合赞汗执政成为不得不纠正的重要问题。

合赞汗改革后，对此稍作纠正。《史集》《合赞汗传》记载：

“从王室的土地媵哲（injū）中为每个帐殿制定一个地区，从底万的掌管中分拨出来转给各帐殿作领地。还从底万规定好当地的赋税，为每个（帐殿）写好委托书，详细开列应（由属民）缴纳的膳食物品、塔合儿、哈敦所需的衣服和骑用牲畜。”

伊利汗国的前五位伊利汗时期，全国各地赋税状况鱼龙混杂，后妃的份额部分运行也随着失去了平衡，收取税金的官吏们随意贿赂垄断的情况也随处可见。合赞汗为解决此腐败之风，对赋税制度立下诸多规章制度，对哈敦们的经济问题也作出了相应的规定。如上所述，合赞汗规定由底万（财政官）开列详细说明单及委托书，让她们

按照单子上的计量去收取税赋。一方面保障了哈敦们的收入，另一方面防止各地官吏和哈敦们双方的税金垄断，与阿鲁浑汗时期收取膳食费的管理方式没有大区别，说明一直以来她们所得份额也并不是个人所有，更不便称作她们个人的因朱。

伊利汗从因朱土地分给哈敦的份例与元朝后妃一样拥有食邑权，但唯一不同的是收取税金时朝廷不插手，哈敦的斡耳朵自行派人去收取。合赞汗改革后，她们的收入得到了明确的保障，也相比之前变得更加正规。

结语

经过对伊利汗国的因朱问题的浅析，伊利汗后妃的因朱到底包含哪一种分类，有什么样的管理方式等问题，本文做出了大致结论。伊利汗后妃所得的因朱不得算作她们个人因朱，而是伊利汗从因朱地产选择指定的地区给后妃们提供生活花销，它只是伊利汗的因朱财产之一。元朝食邑领者拥有采邑权，但不是直接采邑，朝廷统一分派官吏去收取税收，再经过大汗确认后再重新按分例发给领者，所有权掌握在大汗手中，后妃的食邑也包含其中。一方面，后妃的经济来源在朝廷中得以正规，拥有固定的收入来源。另一方面，有效强化皇权，足以体现中原封建集权制度。伊利汗从因朱土地分给哈敦的份例的管理方式与元朝后妃相似，同样拥有食邑权，实权由伊利汗掌握。但唯一不同的是收取税金时朝廷不插手，哈敦的斡耳朵自行派人去收取。这种方式虽便捷，但长时间下来引起了伊利汗国税收官们的税收垄断奢靡之风。合赞汗改革后，她们的收入得到了明确的保障，也相比之前变得更加正规。伊利汗国是元朝宗藩，又是蒙古人在西亚建立的政权。除了收取税金方式外，伊利汗国后妃的因朱管理方式与元朝食邑非常相似，对于后妃而言，因朱更像是食邑。

参考文献

[明]宋濂等撰：《元史》，中华书局，1976年。

佚名, 乌兰校勘:《元朝秘史》(校勘本), 北京:中华书局, 2012年。

阿尔达扎布译注:《蒙古秘史》, 内蒙古大学出版社, 2005年。

余大钧译注:《蒙古秘史》, 石家庄:河北人民出版社, 2001年。

[波斯]拉施特著, 余大均译:《史集》第三卷, 商务印书馆, 2014年。

Rashīd al-Dīn Fadl-Allāh Hamadānī(1373/1995), M. Roushan and M. Mūsavī(ed). Jāmi' al-Tawārīkh. Tehrān.

[伊朗]志费尼著, 何高济译:《世界征服者史》, 呼和浩特:内蒙古人民出版社, 1980年。

[意]柏朗嘉宾、(法)鲁布鲁克著, 耿昇、何高济译:《柏朗嘉宾蒙古行纪鲁布鲁克东行纪》, 北京:中华书局, 1985年。

[俄]巴托尔德著, 张锡彤、张广达译:《蒙古入侵时期的突厥斯坦》, 上海:上海古籍出版社, 2007年。

刘迎胜:《察合台汗国史研究》, 上海:上海古籍出版社, 2006年。

Ir. Gerard Clauson: "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish", At the Clarendon Press, 1972.

[苏]米·谢·伊凡诺夫著, 李希泌、孙伟、汪德全译:《伊朗史纲》, 生活读书新知三联书店出版, 1973年。

[伊朗]阿波斯·艾克巴尔·奥希梯扬尼著, 叶奕良译:《伊朗通史》, 经济日报出版社, 1997年。

李治安:《元代分封制度研究》, 天津古籍出版社, 1992年。

徐良利:《伊儿汗国史研究》, 北京:人民出版社, 2009年。

姚大力:《论蒙古游牧国家的政治制度》, 南京大学, 1986年。

姚大力:《蒙元制度与政治文化》, 北京大学出版社, 2011年。

周良霄、顾菊英著:《元代史》, 上海人民出版社, 1993年。

J.A.Boyle“*The Cambridge history of Iran*”,By Cambridge University Press,1968

蓝琪：《从〈治国策〉一书看塞尔柱帝国的统治制度》，《贵州师范大学学报》2011年04期。

邵循正：《〈元史〉拉施特〈史集〉蒙古帝室世系所记世祖后妃考》《清华大学学报(自然科学版)》1936年04期。

村上正二：《蒙古王朝的采邑制度之起源》参考潘世宪译文，《蒙古史研究参考资料》第五辑。

周良霄：《元代投下分封制度初探》《元史论丛》第2辑，1983年。

姚大力著：《蒙元制度与政治文化》参见《蒙元时代西域文献中的“因朱”问题》，北京大学出版社，2011年

张帆：《论蒙元王朝的“家天下”政治特征》《北大史学》2001年。

朝克图：《异密阿儿浑及其在呼罗珊等地进行的两次户口调查》，《蒙古史研究》第十二辑。

李鸣飞：《〈书记规范〉“蒙古官员任命书”部分的翻译》《中国边疆民族研究》第4期。

许晓光：《中东历史上军事伊克塔制的特点与性质》，《世界历史》1991年04期。

张世才：《清代新疆“燕齐”制度的起源—兼议引者制度研究》，《新疆大学学报》2005年第33卷第6期。

宫海峰：《蒙元时期的“奄出”及其相关问题》《西北民族史研究》，2009年第1期。

赵洁莹：《元代皇室经济研究—以后妃斡耳朵为中心》，西北师范大学硕士学位论文，2017年。

刘如梅：《塞尔柱帝国史研究》，贵州师范大学硕士学位论文，2007年。

刘如梅：《论塞尔柱帝国的社会经济》，《贵州社会科学》2015年第06期。

杨雪：《塞尔柱王朝的政治经济制度探析》浙江师范大学，2017年。

李兴：《元代诸王五户丝分封问题研究—以部分诸王为中心》，内蒙古大学博士学位论文，2021年。

陆峻岭、何高济：《从窝阔台到蒙哥的蒙古宫廷斗争》，《元史论丛》1辑。

王鹏：《蒙元后妃生活考》西南大学，硕士论文，2008年。

徐良利：《论伊儿汗国封建土地所有制和封建地产的演变》湖南科技学院学报，2009年30期。

ДҮГНЭЛТ

Тус өгүүлэл Ил хант улс дахь хатны *inju*-ийн тухай шинжлэлээр дамжиж Ил ханы хатны *inju* аль төрлийн хөрөнгөд багтах ба ямар хамааралтын арга маягаар хэрэгжүүлдэг тухай гэдэгт доорх мэт дүгнэлтэд хүрчээ. Үүнд Ил ханы хатны *inju* гэдэг нь үнэндээ хатны хувийнх нь эд хөрөнгөд багтдаг биш харин Ил хан хатдууддаа хувааж, тэд эдгээр *inju*-ээс гааль гувчуур хураан, өдөр тутмын зардлаа батлах газар буюу ардыг заана. Гэвч эдгээр *inju*-ийн бүх хамаарах эрх нь Ил ханд байж, Ил ханы хувийн хөрөнгө мөн. Энэ нь хэдийгээр Юань улсын хатанд өргөмжилсөн газартай нэлээд адил боловч бас жаахан зөрүүтэй зүйл оршдог. Юань улс үүний тухай дүрэм тогтоол буюу хамааралт нь нэлээд чанга байдаг, хаан урьдаар эдгээр хатанд өргөмжилсөн газраас гааль гувчуурыг хураан авч, дараа нь сая хатдуудад хуваан өгдөг. Энэ нь нэг талаар хатны орлогыг тогтвортой болгожээ. Нөгөө талаар хааны эрхийг нэн чангатгаж хатад түшмэдийн эрхийг хязгаарлаж чадсан байна. Харин Ил хаант улсад эдгээр гааль гувчуурыг хатан өөрөө хариуцаж хураадгаас Юань улсаас жаахан зөрүүтэй байна. Хэдийгээр хатны зардал шаардлагыг баталж байгаа боловч өөрөө гааль хураадаг байдал нь удаан хугацааны турш Ил хант улсын сүүл үе дэх гаалийн ноёдын шамшиж ялзарсан байдал бий болохыг улам нэг алхам түргэтгэжээ.

THE CULTURAL WAY

ABSTRACT

The article analyzed the queen's injū in the Ilkhanate and came to the following conclusions about what kind of assets the queen's injū of the Ilkhanate belongs to and how it is implemented. In this, the injū of Il Khanate's queen are not actually included in the queen's personal property, but Il Khanate divides them among her queens, and they collect customs tribute from these injū and indicate the place or village where they approve their daily expenses. However, all the related rights of these injū are Il Khanate's and Il Khanate's personal property.

Keywords: Il Khanate, injū, western Asia, Mongol empire and Yuan dynasty

ЧИНГИС ХААНЫ ХУУЛИЙН СҮВЭГЧЛЭЛ ХИЙГЭЭД СУДАЛГААНЫ ШИНЭ
ХАЙЛТ

Бао Линлин

ХУРААНГУЙ

На.Цогт профессорын “Чингис хааны хуулийн судлал”-д “Чингис хааны их засаг” гэсэн нэрээр нэрлэгдсээр ирсэн монгол хаант улсын үеийн “Хууль” буюу “Хууль цааз”-ыг тухайн үе дэх хуулийн үйлдэл гаргаж байсан засаг, зарлиг, билиг, ёс, зарга шүүлт зэрэг хүчин зүйлүүдтэй холбогдуулан судалсны дагуу европын ойр үеийн хуулийн ухагдахуунаар тайлбарладаг “Засаг (зас)”-ийг монгол хаант улсын үеийн сурвалжид харагдаж байгаа “Засаг”-ийн тухай тэмдэглэлд тулгуурлан шинжилжээ. Эдгээр Чингис хааны хуулийн тухай сүвэгчлэл ба шинэ хайлт нь судлаачдад баялаг шинэ сэвүүн сурвалж бичгийн материалыг хангахын зэрэг, Чингис хааны хуулийн судалгааг гүнзгийрүүлж, монгол түүх судлал, хуулийн ухааны шинжилгээний салбарын цаашдын хөгжлийг ахиулахад чухал нөлөө үзүүлэх юм.

Түлхүүр үгс: *Чингис хааны хуулийн судлал, шинэ хайлт*

На.Цогт профессор бээр 20 гаруй жилийн цаг хугацаа зарцуулан Чингис хааны хуулийн тухай судалгаа хийж, цөөн бус өгүүлэл зохиол нийтлүүлэн зохих хэмжээний амжилтыг олжээ. “Чингис хааны хуулийн судлал” нь түүний өнгөрсөнд нийтлүүлсэн бүтээлийнхээ алдаа бурууг дахин давтан засаж залруулан, хүрэлцэхгүй зүйлээ нөхвөрлөн, шинээр сэтгэмжлэн туурвиж, нэмэн бичсэн суурин дээр нийтлэгджээ. “Чингис хааны хуулийн судлал”-д харь хэлийг эзэмшсэн суурин дээр адил бус буй хэвлэл, адил бус хэлний сурвалж бичгийг өргөн ашиглаж, Чингис хааны хуулийн судлал дахь зарим бүрэн судлаагүй зүйлийг нарийвчлан судалж, Чингис хааны хуулийн тухай судалгааг гүнзгийрүүлэн, монгол түүх судлалын хүрээнд анхаарал татахуйц шинэ амжилтыг олсон юм.

Нэг. Хэлний саадыг давж сурвалж бичгийн уул /уг, уугал, анхны/ эхийг өргөнөөр ашигласан

Сурвалж бичгийн бүрэлдлийн чухал нэг төрөл бол орчуулга болно. Чингис хааны хуулийн тухай тэмдэглэсэн сурвалж бичгүүдийн олонх нь перс хэлээр бичигджээ. Эдгээр сурвалж бичгийг перс хэл эзэмшээгүй байдалд зөвхөн орчуулгыг ашиглаж болно. Үүнд олонх хүмүүс голдуу Жувейнигийн “Дэлхийг дайлан дагуулагчийн түүх”¹, Рашид-ад-Диний “Түүхсийн чуулган”², Ибүн Батудагийн “Их аяллын тэмдэглэл”³ зэрэг Чингис хааны хуулийн тухай тэмдэглэсэн сурвалж бичгийн орчуулгын эхээр голдуулан дам ашигладаг. Хэдийгээр орчуулгын материал нь чухал сурвалж бичгийн үнэ цэнтэй мөртөө тухайн хэлний соёл түүхийг ойлгоход ховор нандин материал болдог ч уул эхийг орлож дийлшгүй байдаг. Профессор На.Цогт бээр Чингис хааны хуулийн тухай судалгаандаа иймэрхүү орчуулгаар голдуулахаас зайлсхийхийн хамт зөвхөн монгол хятад сурвалж бичгийн материалд суурилах буюу зөвхөн европ хэлний материалд тулгуурлаж “засаг”-ийн тухай судалгаа хийх байдлыг эвдэж, монгол, хятад, перс, япон, англи зэрэг олон хэлний сурвалж бичгийн уг эхийг шууд ашиглан, олон хараас /тал, өнцөг/-аас судалгаа хийх бололцоог олгожээ.

“Чингис хааны хуулийн судлал”-ын нэгдүгээр бүлгийн “Чингис хааны их засаг”-ийн агуулгад перс хэлний сурвалж бичиг “Дэлхийг дайлан дагуулагчийн түүх” ба “Түүхсийн чуулган” зэрэгт тэмдэглэгдэж байгаа засгийн тухай шинжлэлт хийж, “засаг” нь орчин цагийн монгол хэлэн дэх “хууль” гэдэг үгнээс хол өргөн утгыг зааж, нэг удаа нэг хэрэг явдалд зориулж буулгасан зарлигаас эхлээд дүрэм тогтоолын хувиар үргэлж баримтлах чухалтай улс төрийн дүрэм тогтоолыг ч багтаасан өргөн утгатай үг болохыг⁴ тодорхойлон гаргажээ. Үүнд перс сурвалж дахь засгийн тухай материалыг нэгд нэгээр 16 хэсэг агуулгыг орчуулан буулгаж, задлан шинжилжээ. Энэ нь судалгааны ашигламж төдийгөөр барахгүй, перс хэл мэдэхгүй хүмүүст нэн найдвартай, ойлгомжтой мэдээг хангаж, “Чингис хааны их засаг”-ийн ухагдахуун ба агуулгыг нэн

¹ 车费尼药,何高萨泽,世界征服者史(2册)[M],呼和浩特,内蒙古人民出版社,1981.

² 拉脸待着,余大约,周建奇怪,史集(第一卷,第一,二分册)[3],北京” 陷务印书馆,1983.

³ 伊本·白图奉着,马金鹏逐,伊本·白图泰游记[M]·银川,宁夏出版社 1985.

⁴ На.Цогт. Чингис хааны хуулийн судлал. Ляонины үндэстний хэвлэлийн хороо., 2019 он, тал 44

тодорхой болгожээ. Хоёрдугаар бүлэгт голдуу монгол хаант улсын үеийн монгол хэлний сурвалж дахь “засаг” гэдэг үгийн утга ба үйлдлийг тодорхой ойлгож авах нь Чингис хааны их засгийн шинж чанарыг тодорхойлох чухал зангилаа болох юм⁵ гэж үзжээ. “Монголын нууц товчоон” дахь засгийн тухай тэмдэглэл нь харь хэлэнд тэмдэглэгдсэн “засаг”-аас оновчтой бөгөөд итгэмжтэй гэх урьдалд, юуны өмнө “Монголын нууц товчоон”-ы хятад орчуулга ба тайлбарт “засаг” гэдэг үгийг хэрхэн бичиж байхыг лавлан хүснэгтжүүлж үзүүлэн, хятад хэлний тайлбарт монгол хэлэн дэх “засаг” гэдэг үгийн утгыг бүрмөсөн оновчтой илтгэж чадлаа гэж үзэхэд бэрхтэй гэх дүгнэлтийг олж, “Монголын нууц товчоон”-ы уул хэл дэх “засаг”-тай холбогдох 10 материалыг жишээлэн тайлбарлаж, нэгд нэгээр нарийн шинжилж, монгол хаант улсын үеийн монгол хэлэн дэх “засаг” гэдэг үг бол уул нь бодит агуулгыг илтгэж байгаа зарлиг, дүрэм тогтоол, дүрэм байгуулал зэргийг заасан үг бус, харин зөрчигсдийг шийтгэх ба цаазлах гэсэн хийсвэр ухагдахууныг илтгэж байгаа үг болохыг тодорхойлжээ. “Засаг” гэдэг үг нь яллаж шийтгэх, ноёрхол ба эрх хүчтэй нягт холбогдож, энэхүү утга нь улиран хувирсаар орчин цагийн монгол хэлний “засаг” гэдэг үгийн утга буй болжээ гэж үзсэн байна⁶. Үүнээс бид зохиогчоос олон хэлний материалыг ашиглаж, адил бус судалгаан дахь “засаг”-ийн тухай ойлголтыг оновчтой магадлан, “засаг”-ийн тухай ухагдахуунд бүх талын ойлголт, задлалт хийж судлаачдын перс, монгол, хятад сурвалжийн аль нэгд тэмдэглэгдсэн “засаг”-ийн тухай тэмдэглэл судалгааг барьж, засгийн шинж чанарыг тодорхойлох гэсэн дан цулгуй буюу хэсэг талын ойлголт болохоос зайлсхийжээ.

Тус номын ашигласан түүхэн сурвалжийг ажиглавал, бүх номд “Алтан товч”, “Болор эрхи”, “Монголын нууц товчоон”, “Хураангуй алтан товч”, “Эрдэнийн товч”, “Зэрэг тушаалд томилсон тэмдэглэлийн эмхэтгэл”, “Түүхсийн чуулган”, “Дэлхийг дайлан дагуулагчийн түүх”, “Васафийн түүх”, “Их аяллын тэмдэглэл” (Ибүн Батуда), “Монголд жуулчилсан тэмдэглэл” (Карпани), “Монголд жуулчилсан тэмдэглэл” (План Карпин, Вильям Рубрук), “Татарын түүх” (Бридия), “Египетийн ойллого” (Макризи), “Олон улсаар тойрон үзсэн тэмдэглэл” (Омарай),

⁵ На.Цогт. Чингис хааны хуулийн судлал. Ляонины үндэстний хэвлэлийн хороо., 2019 он, тал 45

⁶ На.Цогт. Чингис хааны хуулийн судлал. Ляонины үндэстний хэвлэлийн хороо., 2019 он, тал 62

“Жуулчлалын тэмдэглэл” (Марко Поло), “Монголд жуулчилсан тэмдэглэл” (Рубрук), “元史”, “圣武亲征路”, “通制条格”, “元诗选”, “金华黄先生文集” зэрэг монгол, хятад, англи, перс, япон хэлний номыг шууд ашигласан байна. Ганц “Монголын нууц товчоон”-оор жишээлэхэд “元朝秘史三种”(1975), Элдэндэй Ардаажавын “Монголын нууц товчоон – сийрүүлэл тайлбар” (1986), Ихмянгадай Ринчиний “Монголын нууц товчоон” (1987), Cleaves, FW (1982) The Secret History of Mongols (1982), 村上正二 “モンゴルユ秘史チンギスカン物語” (1970) зэрэг “Монголын нууц товчоон”-ы хятад, монгол, англи, япон хэлэнд адил бусаар бичигдсэн 11 зүйлийн бар хэвлэлийг ашиглажээ. Энд хэдийгээр зохиогчийн ашигласан бүх сурвалж бичгийн материалыг дурдсангүй боловч эдгээр жагсаасан материалаас мөн зохиогчийн олон хэлийг эзэмшиж, материал ашиглах талаарх давуулаг талыг үзэн гарч болно.

Өнгөрсний судалгаанд олонх хүмүүс гадаад хэлний сурвалж бичгийн материалыг зөвхөн орчуулгаар дамжин ойлгон эзэмшиж, хятад хэлэнд орчуулагдсан буюу хятад хэлнээс монголчлогдсон материалыг ашиглаж байгаа нь олон. Гэхдээ зохиогч перс, япон, англи зэрэг монгол хэлнээс ондоо харь хэлийг эзэмшиж, олон хэлний сурвалж бичиг, хамаа бүхий материалыг зэрэг ашиглан, Чингис хааны хуулийн тухай агуулгын баялагжил ба нэн бүрэн бүтэн, оновчтой ойлголтыг буй болгожээ.

Хоёр. Хуулийн үйлдлийг гаргаж байсан засгаас бусад хуулийн хүчин зүйлүүдийг бүхнийг хамарсан судалгаа болсон

На.Цогт профессорын ярьсан мэт өмнөх судалгаанд Чингис хааны засгийн тухай голлон судалж байсан хүмүүс байсан боловч засагтай адилаар хуулийн хүч гарч байсан зарлиг, билиг, ёсны жинхэнэ ямар шинж чанартай, засагтай ямар харьцаа холбоо байх тухай задлан шинжилсэн судалгаа цөөн байжээ. Гэх мөртөө На.Цогт профессор бээр өнгөрсөнд засгийн тухай өгүүлэх үес засаг болон зарлигийн харьцааны тухай анхаарч үзсэн судалгаа байсан боловч зарлиг нь засаг болж байна гэж үзэх эрдэмтэд олон, тэдгээрийг “Монголын нууц товчоон” зэрэг монгол хаант улсын үеийн монгол хэлний материалд тулгуурлаж, тус хоёр ухагдахууны тухай оновчтой тайлбарласан гэж үзэхэд нэлээд хүчир⁷

⁷ На.Цогт. Чингис хааны хуулийн судлал. Ляонины үндэстний хэвлэлийн хороо., 2019 он, тал 66

мөртөө эдгээр судалгаанд зарлигийн шинж чанарын тухай шинжилсэн зүйлс ер харагдахгүй гэжээ. “Чингис хааны хуулийн судлал”-ын гуравдугаар бүлэгт “Монгол хаант улсын үеийн зарлиг” гэх сэдвээр “Монголын нууц товчоон” дахь зарлигийн тухай задлан шинжилж, зарлигийн шинж чанарыг тодорхойлохын хамт зарлиг ба засгийн харьцааны тухай нягтлан, зарлиг гэдэг үг нь тэнгэртэй шууд холбогдож хааны үгийг зарлиг гэж нэрлэх болсон нь зарлиг гэдэг бол хааны хувь биеийнх нь үг бус, харин тэнгэрийн хүчийг хүлээсэн хааны үг болж байна гэсэн утгыг харуулж байгаа мөртөө зарлиг нь засаг гэдэг нэр бүхий хууль болж байгаа бус, харин засгийн шинж чанартай үг нь тэнгэрийн зарлигийг хүлээсэн хааны зарлиг болж гарах үес, түүний доторх үргэлжид баримтлах зохистой зүйлс нь хуулийн үйлдлийг гаргаж байжээ гэж ойлгож болмоор⁸ гэх дүгнэлтийг гаргажээ.

17 дугаар зуунаас хойших монгол хэлний түүхэн сурвалжид Чингис хаанаас өөрийн хүүхэд дүү нар ба сайд түшмэддээ зориулан хэлсэн сургаал заавар ба сургаал зааврын шинж чанартай үлгэр домгууд маш олон тэмдэглэгдэж, эрдэмтдэд “Чингис хааны билиг” буюу “Чингис хааны билиг сургаал” гэж нэрдлэгдсэн байдаг. Гэхдээ эрдэмтэд билиг нь голдуу чухам юуг зааж байна вэ?, тэр нь засагтай чухам ямар харьцаатай вэ? гэдгийг тодорхойлж чадаагүй байдалд хандуулан, дөрөвдүгээр бүлгийн “Монгол хаант улсын үеийн билиг”-д “Түүхсийн чуулган” дахь монгол хаант улсын үеийн билгийн тухай янз бүрийн тэмдэглэлүүдийг задлан шинжилж, монгол хаант улсын үеийн билиг бол олноороо хуралдай буюу цуглаан дээр хаанд өргөдөг оюун ухаан ба эрдэм мэдлэгийг зааж байх нь тодорхой болохыг дурдан гаргажээ. Исламын шашинтнуудад “Яса” (засаг) гэж нэрлэгдэж байсан дүрэм тогтоол нь шийтгэлийг агуулсан дүрэм тогтоол болж байхад билиг нь харин заавар сургаал болж байснаас биш, тодорхой шийтгэл агуулж байсангүй. Энэ мэт монгол хаант улсын үед зөвхөн засаг л хуулийн үйлдлийг гаргаж байсан биш, “зарлиг”, “билиг” байхаас гадна “ёс” нь мөн ч өөрийн үйлдлээ үзүүлж байжээ гэсэн байна. Тавдугаар бүлгийн “Монгол хаант улсын үеийн ёс”-нд перс хэлний сурвалж дахь “Монголын яса ба ёс” гэдэг үгийг олон талаас задлан шинжилж, монгол хаант улсын үеийн перс хэлний сурвалжид харагдаж байгаа “ёс” гэдэг үг бол “Заншлын хууль”

⁸ На.Цогт. Чингис хааны хуулийн судлал. Ляонины үндэстний хэвлэлийн хороо., 2019 он, тал 84

гэдэг ухагдахууныг илтгэж байгаа үг болох учраас түүнийг монгол хэлний сурвалж дахь “ёс”-той адил утгыг илтгэж байна гэж үзэж болохгүй гээд, зургадугаар бүлгийн “Монголын нууц товчоон” дахь “ёс”-нд монгол хэлний сурвалж дахь “ёс”-ийг гүйцэд анхаарчээ. Ингээд хоёр сурвалжид гарч байгаа “ёс”-ны тухай тэмдэглэлийг харьцуулж үзсэний дүнд монгол хэлний сурвалжид тэмдэглэгдэж байгаа “ёс” бол “Заншлын хууль” гэсэн ухагдахууныг зааж байсангүй, харин Чингис хааны тогтоосон үүрд баримтлах зохистой “дүрэм тогтоол” ба “зарчим” нь “ёс” гэж дуудагдаж байсан бөгөөд ёсонд зөрчиж болшгүй нэг хүч дагалдаж зөрчигсдийг шийтгэх ба яллах гэсэн засгийн шинж чанарыг агуулж байна⁹ гэжээ.

Зохиогч монгол хаант улсын үеийн хуулийн үйлдэл бүхий элементийг судлахдаа тухайн үеийн перс сурвалж бичиг жич монгол сурвалж бичиг зэрэг холбогдол бүхий материалыг гүйцэд ашиглаж, адил бус материал дахь зарлиг, билиг ёс зэргийн тухай харьцуулж, адил бус материал, адил бус орчин дахь шинж чанарыг задлан дүгнэж, зарлиг, билиг, ёс болон засгийн харьцааг тодорхойлжээ. Зохиогч дээрх мэт хуулийн үйлдлийг бүрэлдүүлж байгаа зарлиг, билиг, ёс зэргийг л шинжлээд зогссон биш, үүний улмаар засаг, засгийг доошлуулж байгаа зарга, зарга шүүлт цаашлан засгийг хэрхэн баримталж байсан тухай ба засагтай хамаатай өвөрмөц хэллэг зэрэгт хүртэл дахин шүүлт хийж өөрийн үзлээ дурджээ. Тус судалгаа нь Чингис хааны хуулийн тухай агуулгын баялагжил болох мөртөө бүх талын системтэй судалгаа болж чаджээ.

Гурав. Сурвалж бичгийн ухааны арга онолоор уг эх орчуулгын эхийг харьцуулан харгуулсан

Ч.Хишигтогтох профессорын үзэхээр “Эх бичиг бол сурвалж бичгийн судлалын тэргүүн чухал элемент, хатуу тоног болох юм. Судлаачдын судалгааны бүтээлүүдэд, өөрөөр хэлбэл, тэдгээр дагалдвар элемент, зөөлөн тоногуудад бол буруудаж гажуудсан, нэмэгдэж хасагдсан зүйл байж мэдэх бөгөөд байж мэдэхийг ч хүлээн авдаг ёстой, бүрмөсөн зөв байхыг шаардах нь биелэгдэшгүй хэрэг юм. Гэтэл эх бичигт, өөрөөр

⁹ На.Цогт. Чингис хааны хуулийн судлал. Ляонины үндэстний хэвлэлийн хороо., 2019 он, тал 150

хэлбэл тийнхүү тэргүүн чухал элемент, хатуу тоногт бол зарчмын хувьд буруудаж гажуудсан, нэмэгдэж хасагдсан зүйл байж огт болохгүй. Уг эхийг бүрмөсөн уг ёсоор нь нийтлэх ёстой, хялгасан төдий ч хувируулж үл болно гэж чанга шаардах хэрэгтэй юм”¹⁰ гэжээ. Үүнээс бид сурвалж бичгийн судалгаанд уг эхийн чухал чанарыг мэдэж болно. Жувейнигийн “Дэлхийг дайлан дагуулагчийн түүх”, Рашид-ад-Диний “Түүхсийн чуулган”, Ибүн Батудагийн “Их аяллын тэмдэглэл” зэрэг орчуулгын материал нь өнгөрсний Чингис хааны хуулийн тухай судалгаа хийдэг хүмүүсийн эргэлзээгүй ашигладаг чухал материал болох юм. Чингис хааны хуулийн тухай судалгааны өргөжил гүнзгийрэлд эдгээр орчуулгын ном нь суурь материал болох мөртөө хамгийн олон эшлэн хэрэглэгддэг материал болох юм. Иймэрхүү орчуулгын материалд сэжиглэлгүйгээр хандах нь судалгаанд зохих хэмжээний харш саад буюу буруу ойлголтыг авч иржээ. Харин На.Цогт профессор орчуулгын эхэд шүүмжлэлтэйгээр хандаж, уг эхтэй харгуулан хянахын зэрэг агуулгад нь дахин тунгаалт хийж, Чингис хааны хуулийн судалгааны тухай шинэ үзлийг дурдан, шинэ хайлт хийжээ.

Долдугаар бүлгийн “Их засаг гэдэг ухагдахуун”-д монгол хэл сайн мэддэггүй перс түүхч Жувейни ба Рашид-ад-Дин нар “Их засаг” гэдэг хуулийг зааж байна хэмээн ойлгож, энэ ойлголт нь Египетийн Маллок төрийн Макризи хүлээн аваад цаашид европын нэг бүлэг эрдэмтдэд нөлөөлөн, өнөөдөр болтол засгийн тухай судалгаанд нөлөөлжээ гэв. Зохиогчийн эдгээр үзэл нь голдуу перс сурвалж ба хятад сурвалж дахь тэмдэглэлийг ашигласан суурин дээр европ америкийн ойр үеийн хуулийн ухааны онол дахь “Хууль цааз” гэдэг ухагдахуунаар засгийн агуулгыг задлан шинжилснээс зохих хэмжээний дутагдал оршиж байгаа гэж үзэн, тэдгээрийн ашигласан материалыг задлан шинжлэхийн дагуу бусад хэлний сурвалжийг бас гүйцэд ашиглан Их засгийн тухай шинэ танилтыг дурджээ. Даруй “Түүхсийн чуулган”, “Юань ши”, “Монголын нууц товчоон”, “Их аяллын тэмдэглэл”, “Дэлхийг дайлан дагуулагчийн түүх” зэрэг олон сурвалж дахь хамаа бүхий тэмдэглэлийг хувиараа орчуулан буулгаж, эшлэж сийрүүлэн дахин нэг удаа шинжлэн үзээд энэхүү “Их засаг” гэдэг үг бол үсэг бичгээр тэмдэглэсэн хууль цаазын

¹⁰ Ч.Хишигтогтох. Монгол сурвалж бичгийн судлал. Үндэстний хэвлэлийн хороо., 2023 он, тал 57

эмхэтгэлийг зааж байгаа биш, энэ нь зөвхөн эрдэмтдийн зохиож гаргасан нэг зүйлийн таамаглал төдий, харин “Аугаа их засаг”, “Чингис хааны аугаа их засаг” гэдэг утгыг зааж байжээ¹¹ гэсэн дүгнэлтийг олжээ.

Наймдугаар бүлэгт монгол хаант улсын үеийн үсэг бичгээр тэмдэглэгдсэн хуулийг ойлгоход Чингис хааны үед “ёс” болж тогтоогдсон “Хөх дэвтэр”-ийн шинж чанарыг зөвөөр ойлгох чухалтай мөртөө монголчуудын хуулийн тухай танилтыг ойлгоход ч маш чухал ач холбогдолтой гэж, “Монголын нууц товчоон” дахь “Хөх дэвтэр”-ийн тухай тэмдэглэл болон Юань улсын үеийн хятад сурвалж дахь “Хөх дэвтэр”-ийн тэмдэглэлийг харьцуулан судалж, агуулга ба хэлбэрийн тухай нягтлан “Хөх дэвтэр”-ийн агуулга нь Чингис хаанаас Шихихутугтай эедэн зөвлөлдөж байгаад тогтоосон “ёс” болох бөгөөд ургийн ураг хүртэл өөрчилж болшгүй эрхбиш баримтлах чухалтай дүрэм тогтоол болж, зөрчвөл шийтгэх гэсэн засгийн шинж чанартай гэжээ. Есдүгээр бүлгийн “Монгол хаант улсын үеийн зарга”-ын хэсэгт голдуу “Монголын нууц товчоон” ба “Түүхсийн чуулган” дахь заргын тухай тэмдэглэлээс 13 материалыг сийрүүлэн шинжилж, монгол хаант улсын үеийн зарга шүүх арга ба зарчим нь олон газар хэрэглэгдэж, монголчуудын зарга шүүх үндсэн зарчим болж байсан мөртөө монгол хаант улс задарснаас хойш мөн их төлөв хэрэглэгдэж байсан гэжээ. Аравдугаар бүлгийн “Засгийг баримтлах асуудлын тойронд үүсгэсэн хэдэн удаагийн маргаан”-д мөн голдуу “Монголын нууц товчоон”, “Түүхсийн чуулган”, “Их аяллын тэмдэглэл”, “Дэлхийг дайлан дагуулагчийн түүх” зэрэг сурвалж дахь Чингис хааны их засгийг үргэлжлэн баримтлах асуудлын тойронд үүсгэсэн маргаан ба түүний хойчис хэрхэн баримталж байсан тухай 12 материалыг эшлэн сийрүүлж задлан шинжилж, Чингис хааны их засаг нөлөө ихтэй байсан гэх дүгнэлтийг олжээ. Арван нэгдүгээр бүлэг “Засагтай холбогдох хоёр өвөрмөц хэллэг ба яса болон засаг”-д дахин “Монголын нууц товчоон”, “Түүхсийн чуулган”, “Дэлхийг дайлан дагуулагчийн түүх” зэрэг сурвалжийг ашиглаж, сурвалж дахь 19 материалыг эшлэн сийрүүлж, монгол хэлний сурвалжид харагдаж байдаг “Засаг болгоё” гэсэн үг ба перс хэлний сурвалжид харагдаж байдаг “Яса-д хүргэх”, “Яса-д хүрэх”

¹¹ На.Цогт. Чингис хааны хуулийн судлал. Ляонины үндэстний хэвлэлийн хороо., 2019 он, тал 168

THE CULTURAL WAY

гэдэг хэллэг жич “Яса” болон “Засаг” гэдэг хоёр үгийн тухай задлан шинжилж, өөрийн үзлээ өгүүлсэн байна.

Дээрх задлалтаас ухаж гарах нь, зохиогч зөвхөн Чингис хааны хуулийн тухай орчуулгын материалын дутагдлыг заан гаргахын зэрэг түүхэн сурвалж дахь “Засаг”-ийн шинж чанар, мөн чанарт судалгаа хийгээд зогсонгуйрсан биш, харин засагтай хамаа бүхий зарлиг, билиг, ёс, зарга шүүлт зэрэг хүчин зүйлүүдэд судалгаа хийж, нэн цаашлан перс түүхч Жувейни, Рашид-ад-Дин нарын уг эхийн агуулгад хүртэл шүүмжлэлтэйгээр хандаж, тэд нарын “Их засаг”-ийн тухай ойлголт дутмаг байхыг зааж гаргажээ. Зохиогч өөрийн үзлээ дурдаж, ямар нэгэн асуудлыг тодорхойлохдоо перс хэл, монгол хэл, хятад хэлний ямар нэгэн материалаар гол үндэслэл хийсэн биш, харин олон хэлний сурвалжийг бүгдийг хамарч гүйцэд ашиглан, холбогдсон түүхэн сурвалж бичгийн уг эх орчуулгын эхийг задлан шинжлэхийн дагуу харьцуулан судалж, сурвалж бичигт тулгуурласан судалгаа болжээ.

Ерөнхийлвөл, юуны өмнө зохиогч өнгөрсний судалгаан дахь хэл нэвтрэхгүй буюу материал бүрэн ашиглаж дийлэхгүй, орчуулгад л суурилах байдлыг ялан давж, холбогдол бүхий сурвалж бичгийн уг эх, орчуулгын эхийг гүйцэд ашиглан, Чингис хааны хуулийн тухай сүвэгчлэл ба шинэ хайлт хийж, Чингис хааны хуулийн уул төрх ба бодит байдалд нэн ойртжээ. Үүний зэрэг түүхийн үнэнийг баримталж, уул материал, орчуулгын материал ба өмнөх судалгаан дахь хөндөөгүй зүйлийг хөндөж, назгай ойлголтыг засаж залруулан, судалгааны шинэ түвшинд хүрчээ. Зохиогч бээр перс, англи, япон, монгол, хятад хэлийг эзэмшсэн суурин дээр Чингис хааны хуулийн тухай материалд орчуулга хийсэн нь хүмүүст ховор нандин анхны материалыг хангахын зэрэг, монгол түүх судлал хуулийн ухаан зэрэг шинжилгээний цаашдын судалгаанд чухал ахиулах үйлдэлтэй юм.

“СОЁЛЫН ЖИМЭЭР” Соёл Судлалын Төвөөс
кирилл үсэгт хөрвүүлсэн судалгааны бүтээлээс

1400 ЖИЛИЙН ӨМНӨХ ӨВӨГ
МОНГОЛ ХЭЛ

1400 ЖИЛИЙН ӨМНӨХ ӨВӨГ
МОНГОЛ ХЭЛ

1400 ЖИЛИЙН ӨМНӨХ ӨВӨГ
МОНГОЛ ХЭЛ

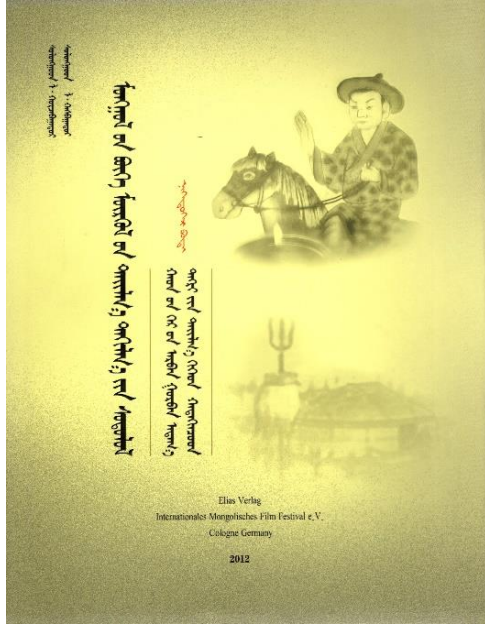
1400 ЖИЛИЙН ӨМНӨХ ӨВӨГ
МОНГОЛ ХЭЛ

1400 ЖИЛИЙН ӨМНӨХ ӨВӨГ
МОНГОЛ ХЭЛ

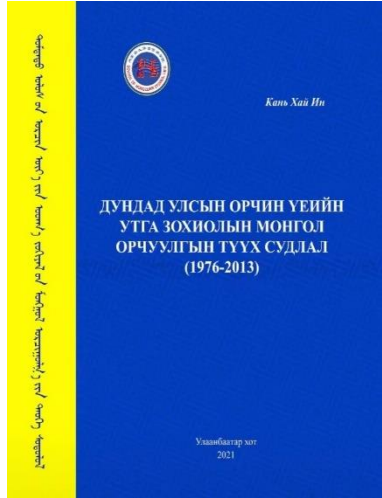
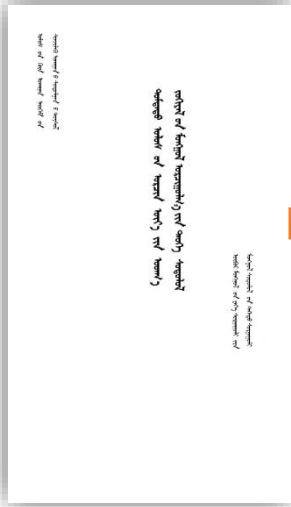
Elias Verlag IMoFiF e.V.
Cologne Germany 2020

Бичигдэл, уран зохиол, кино, телевизийн хөгжлийн талаар

КИРИЛЛ ҮСЭГТ ХӨРВҮҮЛЖ, ЭРХЛЭН ХЭВЛҮҮЛСЭН СУДАЛГААНЫ БҮТЭЭЛ

ᠨᠢᠴᠢᠯᠢ ᠮᠠᠵᠠᠭᠲᠤ ᠮᠣᠩᠭᠣᠯ ᠰᠤᠳᠠᠯᠠᠭᠤ ᠨᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠨᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠨᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ

“СОЁЛЫН ЖИМЭЭР” эрдэм шинжилгээний сэтгүүлд
ISSN: 2791-1446 **өгүүлэл хүлээн авах**

Ерөнхий шаардлага:

- Урьд өмнө хэвлэгдээгүй байх
- Монгол судлал ба түүх, соёлын чиглэлийн асуудлыг хөндсөн байх
- Шинжлэх ухааны үндэслэлтэй, шинэлэг үзэл санаа дэвшүүлсэн байх
- Судалгааны логик уялдаа, дэс дараалал тодорхой байх

Техник шаардлага:

- Кирил үсгээр бичигдсэн байх (үүний хамт гарчиг, товч агуулга, түлхүүр үг зэргийг англи хэл дээр бичих)
- Хэл зүй хийгээд найруулга зүйн ямар нэг алдаагүй байх
- Үг үсгийн алдаагүй байх
- Цаасны хэмжээ В5
- Үсгийн өндөр 12
- Эшлэл зүүлтийг тухайн хуудсанд хийх эсвэл АРА форматаар бичсэн байх (үсгийн өндөр 10)
- Нүүрийн тоо – 8-20

Судалгааны ажлын бүтэц:

Гарчиг

- Гарчиг англи хэл дээр (content)
- Судлаачийн овог нэр, эрдмийн цол зэрэг, эрхэлж буй ажил, и-мэйл хаяг, утасны дугаарыг бичих
- Товч агуулга
- Товч агуулга англи хэл дээр (summary)
- Түлхүүр үг
- Түлхүүр үг англи хэл дээр (key word)
- Судалгааны үндсэн хэсэг
- Дүгнэлт
- Ном зүй
- Дагалдуулал (хэрвээ шаардлагатай бол үйлдэх)

Өгүүлэл хэвлэгдэх явц:

- Өгүүлэл хүлээн авна.
- Өгүүллийг редакцийн гишүүд шүүн хэлэлцэнэ.
- Хэвлэх ба үл хэвлэхийг шийднэ.
- Хэвлэгдэх боломжтой засварлах, өөрчлөх зүйлс буйг мэдэгдэнэ (тодорхой хугацаа өгнө).
- Өгүүлэл хэвлэгдэнэ.

8-20 – זאָסע אַם פּאַנעל -

10) אַסאַמל אַם ראַמאַר (פּאַנעל אַלערנאַטאַב אַפּאַ) אַסאַמל אַם פּאַנעל אַלערנאַטאַב אַפּאַ -

12 אַסאַמל אַם ראַמאַר -

BS ראַמאַר אַם אַסאַמל -

פּאַנעל אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ -

פּאַנעל אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ אַסאַמל אַם ראַמאַר -

(פּאַנעל אַסאַמל אַם ראַמאַר -

אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ) פּאַנעל אַלערנאַטאַב אַפּאַ אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ -

זאָלערנאַטאַב אַפּאַ ראַמאַר :

פּאַנעל אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ , זאָלערנאַטאַב אַפּאַ אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ -

פּאַנעל אַלערנאַטאַב אַפּאַ אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ , אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ -

פּאַנעל אַלערנאַטאַב אַפּאַ אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ , אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ -

פּאַנעל אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ -

זאָלערנאַטאַב אַפּאַ אַסאַמל :

פּאַנעל אַלערנאַטאַב אַפּאַ אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ » אַסאַמל אַם ראַמאַר אַלערנאַטאַב אַפּאַ»

- پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند، پښتو ژبې ته په اړوند، پښتو ژبې ته په اړوند، پښتو ژبې ته په اړوند، پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

- پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

- پښتو ژبې ته په اړوند،

- پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

- پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

- پښتو ژبې ته په اړوند،

- پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

پښتو ژبې ته په اړوند،

